

6821

*Magya. dr. Fischer Gyula irnark
mely tirtellete jelleul*

Mahler
1916-2-31.

ÓKORI CHRONOLOGIAI KUTATÁSOK

MAHLER EDE
LEV. TAGTÓL

4-178.

FELOLVASTA
1915 OKTÓBER HÓ 11-ÉN

0130481

6821

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1915

Magyar Könyvtár, Budapest
Könyvtár
Könyvtári szám: 17545/1088

HA AZ EMBERISÉG szellemi életét közelebbről szemügyre vesszük, akkor azt látjuk, hogy három tényező¹ az, a melyekben az egyetemes kulturéletnek a gyökereit megismerhetjük, még pedig: az *időbeosztás*, a *vallás* és az *írás*. E három kulturjelenségben nyilatkozik az emberiség szellemi életének fejlődéstörténete. Csak lassan és fokozatosan alakult ki az ember öntudatában annak a módnak és szokásnak a képzete, a melyben az egyes események és jelenségek, egymás után következő történetek lánczolataként sorakoznak egymás mellé. Az ugyanis, a mit mi »*idő*«-nek nevezünk, nem valami objektív, sem valami abszolút konkrét, hanem inkább a szemeink előtt megszokítás nélkül lejátszódó jelenségek egymásutánjának relativ értelme. Ez a felfogás természetesen lassan és fokozatosan fejlődött, lépést tartva az emberiség fejlődéstörténetével. A gondolkodásnak a módja, a mely szerint a dolgok időbeli egymásutánjukban a mi szemeink előtt lejátszódnak, volt a mérték az emberi nem többé-kevésbé magasabb fokú kulturális fejlettségének a megítélésénél. Az időbeosztás története ennél fogva egyszersmind kiegészítő része az emberiség fejlődéstörténetének, nagy mutatója ama világórának, a melynek hivatása a kulturélet mindenkori állapotának feltüntetése; az időbeosztás és az időszámítás az emberiség fejlődésének azon hatalmas tényezői, a melyek úgy az egyes egyénnek, mint az összességnek a tevékenységét és munkáját szabályozzák s helyes irányba vezérlik.

Mindenesetre nincs szükség a kulturális élet magas fejlettségére, hogy észre lehetett venni, hogy a Nap naponkint felkel és lenyugszik s ezzel létrehozza a nappal és az éj közötti különbséget. A legrimitivebb ember is láthatja, hogy a Nap reggel felkel és este lenyugszik és észre veheti azt is, hogy ezen idő alatt a Nap folyton változtatja égi helyzetét és naponkint egy-

szer eléri felettünk legmagasabb állását. Ép így a legprimitívebb ember is észreveszi azt, hogy az éj sötétjének beálltával számos csillag jelenik meg az égboltozaton s a Hold feltűnik ezüstfehér fényével. Egyben láthatja azt is, hogy a Hold, a mely eleinte keskeny sarló alakjában jelentkezik, nagyságban és világító erőben mindinkább nő, a míg el nem éri teljes korongnagyságát, hogy azután ismét mindinkább kisebbedve, végül egészen eltűnik szemeink elől. Ezen jelenségek észrebevéséhez nincs szükség nagyon fejlett kulturára. Az ókor számtalan népénél és a jelenkor valamennyi primitív népénél ez tényleg így volt és van. Már jóval előbb, hogy a földerengő kulturának első sugarai jelentkeztek volna, az ember a természet közepében találta magát, abban élt, úgy hogy mindezen jelenségeket jól ismerte. Látta az eget s annak fénytűneményeit, a Napot, a Holdat és a csillagokat épúgy, mint a földet összes állataival és növényeivel, forrásaival és folyóival s mindazzal, a mit az még azonkívül magán hord s a mi az ember körül van. Önmagától is annak a tudatára jutott, hogy az ég fénytűneményei azok, a melyek az éj és a nap folytonos váltakozását okozzák s nem is kellett valami nagy képzelőtehetség ahhoz, hogy ezen jelenségeket, a melyek az időbeosztás legegyszerűbb alapjait rejtették magukban, tudatosan fogja fel. Az ember ezt fejlettségének már a legelső kezdőstádiumaiban látta, nem kellett ehhez a megfigyelésnek és a tapasztalatnak hosszú folyamatai.

Ép úgy annak a megfigyeléséhez sem kellett túlmagas kulturális fejlettség, hogy a Naptól hozzánk érkező sugarak hőenergiája változik s periodikusan ismétlődik és hogy ezzel együtt a vegetáció jelenségei is folytonos és periodikusan ismétlődő változásnak vannak alárendelve. Nem oly korán, mint a nappal és az éj váltakozása, de még mindig elég korán keletkezett az ember tudatában egy nagyobb időkörnek a képzete, a melyen belül a Napnak a hőenergiája változik s ezzel összefüggésben a földön a vegetáció jelenségei is szabályosan változnak. Volt idő, midőn dúsan virult a táj s az ember maga körül a természetben csak életet látott; erre ismét beállt az az idő, mikor a fák és a bokrok elveszítették lombjaikat, a föld pedig levetette zöld palástját, a természetben minden mintegy mély álomba merült. A vegetáció jelenségeiben fellépő eme

folytonos és periodikusan ismétlődő változások csaknem parancsolólag jelentkeztek az ember tudatában és így egy nagyobb időkörnek a képzete ébredt fel benne, a melyet »év«-nek nevezünk és a mely a kisebb, »nap«-nak nevezett időkörrrel annyiban analog, illetve hasonlatos, a mennyiben szintén két részből áll, melyek jelenségeik alapján egymásnak teljesen ellentétei s egymással periodikusan váltakoznak.

Csak a műveltség emelkedésével, midőn az ember kulturális fejlődésének hullámai kezdtek magasra csapni, érezték szükségét annak, hogy eme természetes időköröket vagy időmértékeket pontosabban és közelebből állapítsák meg és kisebb szakaszokra osztsák be. A két természetes, »nap« és »év« gyanánt fellépő időkör megállapításának és kisebb-nagyobb alszakaszokra való beosztásának a módja különböző népeknél, kulturális fejlettségük foka szerint, különböző s így természetes, hogy viszont az időbeosztásnak a módja az egyes népek kulturállapotának fokmérőjéül szolgálhat.

Igy az időbeosztás s az időszámítás története egyben a népek és egyáltalában az emberiség kulturális fejlődéstörténetének egy része.

Mióta tudomány van és tudományos kutatás foglalkoztatja az emberi elmét, mindig előtérbe jutott időbeosztásunk keletkezésének a kérdése s ez a probléma mindig a legnagyobb érdeklődéssel találkozott. Már más helyen¹⁾ bebizonyítottuk, hogy az óra hatvan perczre való beosztása úgy keletkezett, hogy a napkört az évkörrel analog módon 12 részre osztották és eme nap-tizenkettedet, tehát azt, a mit mi kettős órának neveznénk, épúgy osztották 30 részre, mint az év tizenkettedrészét, vagyis a hónapot; a mint azután később a napoknak (azaz az év tizenkettédének harminczad részének) négy részre való osztását átvették a nap tizenkettédének harminczadrészére is, úgy eme nap-tizenketted (azaz a kettős óra) $30 \times 4 = 120$ kisebb egységre oszlott, a miből azután ennek felére, azaz az órára vonatkozólag a hatvan ily egységre való beosztás keletkezett.

¹⁾ Mahler, Die Entstehung der Zeit- und Kreisteilung. Orient. Literaturzeitung. 1903. Sp. 9—17.

Hogy a mi perczeink fejlődésének itt vázolt menete tényleg nagyon valószínűnek látszik, azt ama körülmény mutatja, hogy a babyloniaknál minden naptizenketted, azaz a »Kašbu«, eleinte épúgy, mint minden évtizenketted, 30 részből állott. Minden babylóniai Kašbu ugyanis 30 »Imdu«-ra oszlott. Ez által a napkör teljesen párhuzamos lett az évkörrel; mert miként az évkör 12, harmincz napból álló hónapot számlált, akként a babylóniaknál a napkör most tizenkét, 30 Imdu-ból álló Kašbu-t tett ki, a mikor is tehát egy Imdu = a mi 4 perczünkkel. Semmi sem volt ezután természetesebb, minthogy egy lépéssel tovább mentek és a naptizenketted 30-ad részét ép úgy 4 részre osztották, mint az évtizenketted 30-ad részét. Ugyanis, a mint már egyszer az Imdu megvolt mint új időegység, ez ép oly időkör volt kicsiben, mint az év, hónap és nap nagyban. Valamint ezeket, úgy az Imdu-t is 4 részre osztották, melyek mint újabb kisebb egységek (= a percz) a kettős óra $\frac{1}{120}$ és így az egyszerű óra $\frac{1}{60}$ részét tették.

Honnan van azonban az, hogy a zsidók az órát (שעה = ša'ah) nem 60, hanem $18 \times 60 = 1080$ részre (חלקים = chalakim) és minden ilyen részt ismét 76 kisebb részre (רגעים = Rega'im) osztják be?

Maimonides ¹⁾ szerint ennek oka az 1080-as számnak 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10-es számokkal való oszthatóságában rejlik. Hogy azonban az óra 1080 chalakimra való beosztásának nem ez az igazi oka, az kézenfekvő dolog, mert akkor bizonyára egy olyan számot választottak volna, a mely 7-tel is elosztható (pl. a 7560-as szám). De a *Ginzel*-féle ²⁾ magyarázat, a mely szerint a chalakimnak a hatvanas beosztás volna az alapja (u. i. $1080 = 2^3 \cdot 3^3 \cdot 5$), sem elfogadható. A *Cohn* B. astronomus által felhozott magyarázat ³⁾ sem oldja meg a problémát. Cohn ugyanis ezt mondja: »A zsidó naptárban a hold hipparchosi synodikus keringési ideje 29 nap 12 óra 44 percz 33 másodperc. Hogy a perczekre és másodpercokra való kétszeres osztályozást elke-

¹⁾ Hilch. Kidduš hachodeš. VI. 2.

²⁾ Handb. d. math. u. techn. Chronologie II. 83.

³⁾ Zeitschrift der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft, LXVIII, 375.

rüljék, elhatározták a zsidó chronologusok, hogy a $3\frac{1}{3}$ másodpercznek az $\frac{1}{1080}$ órával identikus értékét tulajdonítsák, s ennek megfelelően a hold középső synodikus keringési idejéül $29^d 12^h 793^{ch}$ vették fel.« De így sincs megoldva a kérdés. Ezzel csak az a rég ismert tény nyer beigazolást, hogy a $29^d 12^h 793^{ch}$ értékben, melyet a zsidók a synodikus hónapnak tulajdonítottak, a Hipparchos-féle (tulajdonképen azonban az ó-babyloniai) érték = $29^d 12^h 44^p$ és $3\frac{1}{3}$ mp. rejlik, a menyiben $793^{ch} = 44^p \cdot 3\frac{1}{3}mp$. De épen az a tény, hogy a zsidók a synodikus hónap közepes tartamának az ú. n. Hipparchos-féle értéket tulajdonították s ezt nem perczekben és másodperczekben, hanem a megfelelő chalakimban fejezték ki, bizonyítja a legjobban és legvilágosabban azt, hogy náluk már akkor (az ú. n. Hipparchos-féle érték átvétele idején) szokásos volt az órának chalakimra való beosztása, úgy hogy szükségesnek tartották, hogy a perczekben és másodperczekben ismert Hipparchos-féle értéket a náluk használatos chalakimban fejezzék ki. Viszont azonban semmiképen sem következik eme egyenletből: $44^p \cdot 3\frac{1}{3}mp = 793^{ch}$. annak az indokolása, hogy miért osztották be a zsidók az órát 1080 chalakimra. Ez az a kérdés, a mely még megoldásra vár. Különben az az eszme, hogy az órának 1080 chalakimra való beosztása onnan van, hogy iparkodtak a synodikus hónap hosszúsága folytán adódó alszakaszokat az óra törtrészeivel kifejezni, épenséggel nem új. Már *Israeli* juttatja kifejezésre eme gondolatot Kr. u. 1310-ben írt »Sepher Jesod Olam« cz. művében mint régi hagyományt.¹⁾ Én azt hiszem, hogy itt mélyebben fekvő, a kulturelemek lényegével szorosabb kapcsolatban levő jelenségeket kell tekintetbe venni.

Egy rövid visszapillantás az ókori keleti chronologia alap-elemeire kapcsolópontot nyújt a kérdés megoldására.

Az ókori keleti felfogás szerint a földi jelenségeknek hasonló égi jelenségek felelnek meg és minden földi esemény csak képmása ama eseményeknek, a melyek az égben játszódnak le (így a király az Isten földi képviselője; a föld geográfiája hű másolata az ég geográfiájának stb.). Még nagyobb mértékben áll ez

¹⁾ Sepher Jesod Olam. Berlini kiadás, 1777. 52a. old.

természetesen az időbeosztásról és a naptárról, mivel annak alaptételeit különben is az ég jelenségeiből vezették le. Tehát a földi naptárnak megfelel egy égi naptár, a melyben az évnék és a hónapnak beosztása teljesen megegyező a földi naptár beosztásával, a melyben azonban a nap — tehát az égi nap — a földi naptár egy quadrienniumának felel meg.¹⁾ Mivel pedig a napév a naptárban 365 napot számlál, úgy az égi év 365 égi napot = 365 quadrienniumot = 1460 évet. Ez által az egyiptomiak *Sothis-periodusa* (= 1460 év) az égi év igazi tartama.

S így, miként egy év kerekszámában 12 harmincznapos hónapot = 360 napot számlál, úgy egy égi kerek év 12 égi hónapból, vagyis $12 \times 30 = 360$ égi napból, azaz 360 quadrienniumból avagy 1440 évből áll.

Ha az égi kerek évnék a tartamát (azaz 1440 évet) megszorozzuk a babyloniai Saros-periodus éveinek a számával (azaz 18-czal), akkor 25920 évet nyerünk, azaz épen a babyloniai praecessiós évnék a tartamát. A babyloniaknál u. i. a tavaszi pontnak helyi változása (vagyis a praecessió) 72 évben egy fokot tett ki; így tehát az egész körnek, azaz 360 foknak, vagyis a praecessiós évnék $360 \times 72 = 25920$ év felel meg.

Ezzel azonban a praecessiós év analóg volt a közönséges évvel, a melynek mint kerek évnék 12 harmincznapos hónapja volt; a mennyiben u. i. a nap 12 *Kaşbu*-ra, a *kaşbu* pedig 6 *Suššu*-ra volt osztva, úgy az évnék $12 \times 30 \times 12 \times 6 = 25920$ *Suššu*-ja volt.

A mennyiben a zsidók az órát 1080 chalakimra osztják, a nap a zsidó naptárban = $24 \times 1080 = 25920$ chalakimmal. *Ez a beosztás tehát nem valami önkényes dolog, hanem a régi babyloniaiaktól átvett örökség.*

Mindez azonban egyáltalán nem meglepő eredmény, mert a zsidó naptár majdnem összes alapjai — a lunisolar-év, a polgári év kezdete a tavaszi újhollddal és maga a 19 éves szökő-cyklus — Babyloniában gyökereznek. Az út, a mely e beosztáshoz vezetett, minden esetre vagy az lehetett, hogy a napnak a babyloniai praecessiós évvel és a babyloniai polgári évvel

¹⁾ V. ö. Mahler, *Das Himmelsjahr als Grundelement der altorientalischen Chronologie*. Zeitschr. d. Deutsch. Morg. Ges. Bd. LX. 825.

(25920 alosztályú) analog beosztása végett az órát egyenesen 1080 részre osztották be, mivel így $24 \times 1080 = 25920$; avagy az órának hatvanas beosztásából indultak ki és így lett minden percnek 18, az órának $60 \times 18 = 1080$ alosztálya. Ez az út annál is figyelemreméltóbb, mert ezáltal a praecessió év és a nap közti analogia annál kiemelkedőbb lesz. Ismeretes, hogy a praecessió év az égi kerekév (= 1440 év) és a babyloniai Saros-periodusának (= 18 év) a terméke. Mivel pedig a nap az órának 60-as beosztása mellett hasonlóképpen 1440 egységből áll ($24 \times 60 = 1440$), így nagyon természetes lehetett, hogy a percet szándékosan 18 alosztályra osztották, hogy ezáltal a nap beosztásánál a praecessió évvel analog módon járjanak el ($24 \times 60 \times 18 = 1440 \times 18$). Természetesen azáltal az óra $60 \times 18 = 1080$ részre osztottnak tűnik fel; tehát a napnak 24 órára és ennek 18 chalakimból álló 60 perczre való beosztásából fejlődött az órának 1080 chalakimra történt beosztása.

Ha ez így van, akkor az is meg van magyarázva, hogy miért osztották a Chelek-et 76 Regaim-ra. Miután a napnak eddigi beosztásánál a chronológiában annyira fontos 1440 és 18 alapszámokat tekintetbe vették, úgy később, a mikor az idő további beosztásának a szükségessége azt megokolttá tette, olyan számokat akartak választani, a melyek a chronológiában szintén észrevehetően tűntek elő. Ezek a számok a 4 és a 19. Az első-években kifejezve — a quadriennium tartama, azé az időközé, a mely a napévet az éggel egyenlíti ki; 19 — években kifejezve — az az év-cyklus, a mely a lunisolar-évet az éggel kiegyenlíti. Mindkettő egyaránt alapeleme a babyloniai, mint a zsidó naptárnak. Mi sem volt tehát annál természetesebb, mint hogy ezeket a számokat (4 és 19) a kisebb időegységek beosztásánál (így tehát a chelek-nek még kisebb részekre való beosztásánál) is előtérbe hozzák, és így keletkezett a chelek-nek 76 kisebb egységre való beosztása ($4 \times 19 = 76$).

A legfontosabb időkörök egyike, a mely a hold phasisainak szorgalmas megfigyelése folytán keletkezett s mely az időfogalmak sorában egy teljesen önálló elemmé fejlődött ki, a *hét*.

Ez a naptári s ennél fogva mesterségesen keletkezett időjel a synodikus hónap közepes tartamának egy negyedét = $7\frac{2}{3}$

napot magában foglaló holdváltozás-tartamból a nap tört részeinek az elhagyásával keletkezett, még pedig egy hosszú fejlődési korszak után, a mely ezt az időbeosztást megelőzte.

A *hét* eszerint oly institutió, melynek szükségképen létre kellett jönnie ott, a hol a hold mozgása szolgált nagyjában az időbeosztás alapjául. Valamint a naptári hónap, mely a synodikus hónaptól keletkezett, nem számlál 29.53059 napot, hanem majd 29, majd 30 napot, mert a naptárban csak egész napokkal számolhatunk, nem pedig a nap tört részeivel, épp úgy fejlődött ki az egyes holdphasisek közepes időtartamából a *hét* mint chronologiai fogalom. Ósrégi intézmény, a mely már a babyloniaiak és az egyiptomiak előtt is régóta ismeretes volt, mielőtt még Izrael a történelem talajára lépett volna. A mint az a Chnum-hotep benihassani sziklasírjában talált ünnepi naptárból kiviláglik, Egyiptomban az új- és a telihold, valamint a félholdak — szóval a 4 holdphasis — ünnepét már a középső birodalom idején (kb. 2000 évvel Kr. e.) jól ismerték. Szóval egyáltalán nincs szükségünk azt föltételezni, hogy az izraeliták az újhold és a Sabbat ünnepét az arab-midianita Sinai-félszigetről hozták magukkal Kánaánba; ¹⁾ ezt — mint Schrader ²⁾ véli — vagy mint ósrégi babyloniai culturelemet hozták már magukkal *Ur-kaszdim*-ből, vagy pedig Egyiptomból, melyet a hyksos-uralom idején kerestek fel és csak a XIX. dynastia idejében hagytak el az egyiptomi kultúra számos elemével gyarapodva.

A hetesperiodus azonban, melyet mi »*hét*«-nek nevezünk, semmi esetre sem »könnyen észlelhető és egyben mélyen életbe vágó természeti jelenség«. ³⁾ Próbáljuk csak megvizsgálni, vajjon az újhold — és csak ezt, nem pedig a valódi coniunctiót tudjuk szabad szemmel megfigyelni — és a félhold vagy első negyed között $7\frac{3}{8}$ nâp van-e, avagy vajjon az utolsó negyed és az újhold között a hetes szám oly könnyen észlelhető-e. *Egy könnyen észlelhető és egyben mélyen az életbe vágó természeti jelenség a synodikus hónapnak közepes tartama, azaz az egyik holdtöltétől a követ-*

¹⁾ V. ö. Meinhold, Sabbat und Woche im Alten Testament. Göttingen, Wandenhoock u. Rupprecht 1905. 10. o.

²⁾ Die Keilinschriften und das Alte Testament, Giessen, 1883. 20. o.

³⁾ V. ö. Hehn, Siebenzahl u. Sabbat bei den Babyloniern und im Alten Testament. Leipziger Sem. Studien II. 5.

kezőig levő időköz. Ez önkéntelenül tárul a szemlélő elé és így igenis ezt és nem a hetes periodust nevezhetjük »teljes számnak« és ép úgy csak a holdtöltének a napját nevezhetjük a »teltség.« napjának, a mint ezt számos feliratban tényleg így is találjuk.

A holdtölte napja volt az, a melyen a hold befejezte keringését, szóval — a mint azt a feliratok tanúsítják — az *umu šabattu* יום השבת »a teltség napja« volt és belőle kiindulva ismerték fel és határozták meg a synodikus hónap közepes tartamát. Csak később járult ehhez, az év kettéosztásának és a polgári nap kettéosztásának megfelelően, a hónapkör kettéosztása (még pedig fogyó és növekvő holdperiodusra) és következőleg az újhold ünnepe s majd csak a fejlődés egy további stadiuma után, a mint az év és a nap négy részre való osztásának szükséges voltát felismerték, jelentkezett a hónapkör négy részre való osztásának a szükségessége, a mely a holdphasisek következtében önmagától adódott. Ekkor már nemcsak a holdtöltét, mint eredetileg, vagy mint később a holdtöltét és az újholdat ünnepelték *umu šabattu* gyanánt, hanem minden egyes holdphasis napját. Csak a holdphasisek eme megünnepléséből jött létre mint utolsó fejlődési fokozat a hetes periodus s ezzel együtt a hetedik nap megünneplése, mely utóbbinak — mint eredetileg a holdtölte napjának s azután később a phasisok napjainak — a שבת nevet adták.

A Šabattu eredetileg tehát a telihold napja volt.

Később azonban a babyloniaiak figyelme nemcsak a holdtölte napjára, hanem általában minden phasis-napra kiterjedt s ennek megfelelően nemcsak a telihold napját nevezték »šabattu«, hanem minden napot, a melyen valamely holdphasis s így egy bizonyos időköz bevégeződött.¹⁾ Azonban miként holdszámításuk következtében természetes módon kényszerítve voltak arra, hogy a polgári napkört az éj beálltával, tehát a Nap láthatatlanná váltával és nem annak culminatiós pontjával kezdték, akként később következetes módon a holdkört — azaz a hold-hónapot — többé nem a hold teljes ragyogásától, hanem a hold láthatatlanná válásának a napjával, azaz a coniunctio napjával kezdet-

¹⁾ A שבת »sabat« szó alapjelentése u. i. — a mint azt a Biblia számos helye eléggé mutatja — »készen lenni«, »bevégezödni«.

ték, hogy ezáltal Šamaš és Sin istenségek tiszteletének harmonikus voltát bizonyos értelemben külsőleg is jobban kifejezésre juttassák. Mikor ez egyszer megtörtént, mikor a szükség parancsolta, hogy a phasis napját Šabattu-napnak ünnepeljék, lassankint hozzászoktak ahhoz, hogy a hold minden hetedik napját mint Šabattu-napot üljék meg. *A mennyiben azután később az így keletkezett heti-körnek a megszilárdulásával, a midón a hét napból álló időkört a hold keringésétől teljesen függetlenítették, következetes módon keletkezett magától a hét minden hetedik napjának az ünnepe, így jött létre a Sabbath, a melynek vallási jelentősége a babyloniaiaknál — az itt vázolt fejtegetés szerint — természetes módon fejlődött ki s tőlük ment át a zsidókhoz.*

שבת = šabattu = šapattu így tehát *chronologiai* értelemben: »cyklus«, vagy »dőkör« és — a mennyiben a telihold egy nagyobb, önmagában bezáródó és mindig újra megújuló időkörnek az első látható és észrevehető jele — először a *telihold napjára* vonatkozott. A telihold napja volt az a nap, a melyen az első nagyobb időcyklus, a melyet a cultura növekedésével fejlődő emberiség észrevett, befejezést nyert; így nevezték azután »šabattu«-nak.

S midón idők haladtával a különböző hold-phasisokból a »hét« fogalma fejlődött, ez egy időkörré lett, melynek hetedik napja, a mely ezt a kört bezárta, volt a שבת, a mint különben minden időkör a שבת »šabattu« nevet nyerte.

Hogy ez tényleg így van, azt legvilágosabban a Biblia szavai tanítják.

A Levit. XXV. 8.-ban ezt olvassuk:

וספרה לך שבע שבתה שנים
 שבע שנים שבע פעמים
 והיו לך ימי שבע שבתה השנים
 השע וארבעים שנה.

Mivel pedig a שבת-szó a mi fejtegetéseink szerint *chronologiai* értelemben egy *bezárt és periodikusan visszatérő időkört* vagy »*időcyklus*«-t és szűkebb értelemben egy a hetes számmal kapcsolatos időcyklust jelent, úgy a שבתה שנים az értelme: »*évcyklusok*« azaz »*periodikusan visszatérő hétéves időcyklusok*«; שבע שבתה שנים tehát »*hét évcyklus*«-t avagy »*hét hétéves*

cyklus«-t jelent, a mint ez a magyarázó tételből : שבע שנים שבע פעמים : azaz : »hét-szer hét év« is kiviláglik. Itt tehát a következő szavakkal van dolgunk :

»Számlálj hét évcyklust (Sabbat-évet)
azaz hétszer hét évet,
úgy hogy a hét évcyklus
negyvenkilencz év legyen.«

Ennek is megvan a maga alapja, ha azt az astralis jelleget, a mely minden időszámításnál megvan, közelebből szemügyre vesszük. Azt már kiemeltük, hogy a földi naptárral párhuzamosan egy ú. n. »égi naptár« is halad, a melyben a »quadriennium« az, a mi a polgári naptárban a nap, s a melyben azonkívül az év, az úgynevezett »égi év«, avagy »nagy év«, mint 365 ilyen napot számlálva $365 \times 4 = 1460$ évből áll. A »nagy hónap« vagy az »égi hónap« 30 quadrienniumot számlál, az »égi hét« vagy a »nagy hét« pedig 7 quadrienniumból áll. Ez ($7 \text{ quadriennium} = 7 \times 4 = 28$ év) a 28 éves napi cyklus vagy »napkör«, a melynek leforgása után a napinaptár napjai a hét ugyanazon napjaira esnek. Miként azonban a többi időkörök : az év, a holdhónap és a nap az időbeosztás fejlődésével négy részre osztattak (az év négy évszakra, a hold négy phasis-periodusra, a nap délelőttre és délutánra, éjfélelőttre és éjfélutánra), akként az égi naptárban is a hét négy részre oszlott. Az égi hét 7 égi napot, azaz 7 quadrienniumot = 28 évet számlált ; ennek egy negyede eszerint 7 évből állott s ez magában épp oly zárt periodust képezett, mint a négyszerese : az égi hét, a mely 28 évből állott. Ezzel azonban meg van indokolva, hogy miért jelöltek minden *hetedik évet*, a mely a hétéves periodust bezárta, a שבת szóval (Levit. XXV. 4.), még pedig a hétnapos periodustól vagyis a héttől való megkülönböztetés miatt שבת שנה vagy többesszámban : שבתה שנים szavakkal (v. ö. Levit. XXV. 8.).

Most pedig fordítsuk figyelmünket a hétévi *Šmittah*- és az ötvenéves *Jobel*-periodusra, eme két, a Bibliában említett nagyobb időkörre.

A »Szövetség könyvének« különböző rendeletei között, a melyek Hammurabi törvényeivel is több helyütt megegyeznek,

a következő rendelkezést is olvashatjuk (L. Exodus XXIII. 10—11.):

»Hat éven át vedd be földedet és takard be termését, a hetedikben azonban hagyd használatlanul ugarnak.«

Mózes III. könyvében (XXXff. 2—4.) ugyanez a következő szavakkal rendeltetik el:

»Ha ama országba érkeztek, a melyet én adok nektek, üljön az ország Jahvenak egy Sabat-ot. Hat éven át bevetheted földedet, hat éven át metszheted szőlődet és gyűjtheted a föld terményeit. A hetedik évben azonban üljön az ország egy legfőbb Sabbatot, Sabbatot Jahve tiszteletére: földedet ne vessed be és szőlődet ne messed meg; földed utóhajtásait sem szabad behajtanod és megműveletlen szőlőtőd fürtjeit nem szabad leszedned; Sabbat-éve legyen ez az országnak.«

A »Szövetség könyvében« eme a Sabbat-évre vonatkozó renDELETEH közvetlenül csatlakozik a »Sabbat-nap«, vagy a »heti Sabbat«-ról szóló, mert az Exodus XXIII. 12. így rendelkezik:

»Hat napig végezd munkádat, a hetedik napon azonban legyen Sabbatod.«

Ezzel meg van adva a hétéves Šmittah-periodus chronologiai megfjtése.

Láttuk, hogy az emberiség culturalis fejlődése folyamán miként alakultak ki fokozatosan az egyes időkörök, s hogy idők folyamán hogyan keletkeztek az egyes időrészek. Láttuk, mint keletkezett a nap tizenkettes beosztása az év tizenkettes beosztásának átvitele útján és láttuk azt is, hogy a hónapkör négy részre való osztásából miként jött létre a hét naptól álló hét, a mely tulajdonképpen a minden hetedik napon periodikusan visszatérő Sabbat-ünnepben gyökeredzik.

Ilyképen egészen természetes dolog volt, hogy itt nem volt megállás, hanem az időfogalmak fejlődésében tovább haladva próbáltak még nagyobb időköröket felépíteni, mint a melyek a nap, hét, hó és év kereteinek megfelelnek. Miután ismerték a hónapot, mint napokból álló periodust és az évet, mint tizenkét hónaptól álló időkört, több évet is össze akartak foglalni egy új egészszé s ezt mint új időkört a chronológiába akarták beilleszteni. És ekkor az az analogia, a melyet az idő beosztására az egyes időköröknél már eddig is szem előtt tartottak, kapcsoló-

pontul szolgált. A mint ugyanis régebben az év felosztását átvitték a napkörre, úgy most a hét naptól egy új időfogalommal összefűzött periodust átvitték az évkörre s így új időkört léptettek életbe, mely analog módon hét évből épült fel, mint a »hét« hét naptól. Emitt hat nap köznap, a hetedik »Sabbat-nap«; hasonló módon lesz ott hat év közönséges év és a hetedik év »Sabbat-év«.

Igy nemcsak a hétéves *Šmittah*-periodus van chronologiailag megalapozva, hanem ezen periodusnak a hétnapos héttel való bibliai összefüggése is természetes magyarázatra talál.

Eme *Šmittah*-évek azonban semmiképpen sem voltak azonosak a polgári évekkel, mert utóbbiak a tavaszi hónappal (azaz a történet későbbi korában a babyloniaiak módjára »*Nisan*«-nak nevezett hónappal) kezdődtek, míg a *Šmittah*-évek a »*Tišri*«-vel, az őszi hónappal kezdődtek (v. ö. Babylon. Talmud, Traktat Roš-hašanah). Ez a dolog természetéből is következik. A Biblia szavai szerint ugyanis a hetedik évben nemcsak vetni, hanem aratni sem volt szabad (v. ö. Levit. XXXII. 4.). És ha a kérdéses bibliai szöveg értelmének jelentésére vonatkozólag csak egy kétely is állana fenn, úgy erről *Maimonides* világosít fel bennünket, a ki (Mišnah-Thorah, Hilchoth *Šmittah* vejobel IV., 24.) ezt tanítja :

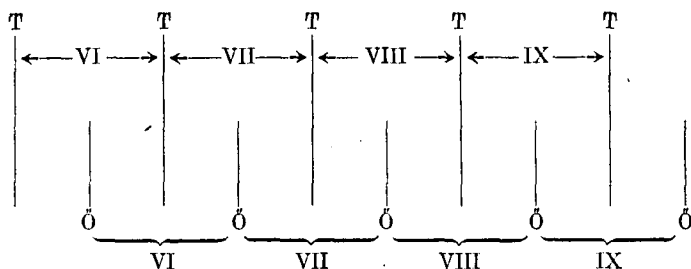
»A köteleesség parancsa, hogy a *Šmittah*-t mindenre alkalmazzuk, a mit a föld a hetedik évben hoz«.

Más helyen (U. a. IV. 22) így szól :

»Ama gyümölcsöket, melyeket a fák a hetedik évben hoznak, nem szabad összegyűjteni, a mint az különben évente történik.«

Mivel azonban a polgári év tavasszal kezdődik, a vetés pedig őszzsel és az aratás a következő tavasszal (tehát csak a következő polgári év kezdetén) történik, akkor — ha a *Šmittah*-év vagy természeti év a polgári évvel összeesne — egyszerűen lehetetlen lenne a Biblia értelmében a hatodik év vetésének az eredményét learatni és betakarítani s így nem is volna értelme annak, hogy a hatodik év őszen vessenek. Ha azonban a *Šmittah*-évek őszzsel kezdődnek *Tišri*-vel, akkor a dolog egyszerű ; mert akkor a *Šmittah*-periodus *hetedik évének a kezdetén nem vetnek* és így módon ezen év közepe táján nem aratnak.

E kétféle év (a polgári és a Šmittah-év) egymáshoz való viszonya a következő vázlat segítségével világosan feltüntethető :

A betűk jelentése T = tavasz, Ó = ősz, a római számok az évek számát mutatják, még pedig a felsők a tavasszal kezdődő polgári évekre vonatkoznak, az alsók pedig az ősszel kezdődő Šmittah-évekre.

Nem oly egyszerűen áll a dolog a Jobel-évre vonatkozólag. A Szövetség-könyve ezt nem ismeri, legalább is nem tesz említést róla. Annál behatóbban foglalkozik vele a Leviticus (v. ö. XXV. 8—55 és XXVII. 16—24). Itt (XXV. 8—10) ez áll: »Számlálj hét év-sabbatot, hétszer hét évet; a hét év-sabbatnak az időtartama 49 évből áll; majd a hetedik hónap tizedik napján szólaltass meg egy harsonát, a bűnhődés napján fúvassátok meg a harsonát egész országokban. És szenteljétek meg az 50-ik évet és kiáltásotok ki a szabadságot az ország minden lakójára: Jobel-(év) legyen ez nektek.«

A következő sorban megint így szól: »Jobel-(év) legyen ez, az 50-ik év nektek.«

Ilyen határozott és jelentőségteljes meghatározás mellett minden kétség kell hogy ki legyen zárva és minden félreértésnek lehetetlennek kell bizonyulnia. S még sem úgy áll a dolog. Már a régi zsidó rabbinusok sem voltak e tekintetben egy véleményen; nagyobb részük kétségtelenül azon a véleményen volt, hogy a Biblia szavai szerint a Jobelperiodus 50 évet számlált, azonban voltak olyanok is, a kik ama nézetnek voltak védelmezői, mely szerint a hétéves periodusok sora nem lehetett megszakított s a Jobel-évet és a hetedik Sabbat-évet identikusnak kell venni, avagy, hogy a hetedik Sabbat-évre következő 50-ik

évnék nemcsak Jobel-évnék, hanem egyszersmind a legközelebbi hétéves Šmittah-periodus első évének is kellett lennie. A babyloniai Talmudban (Erichin 33a) erre vonatkozólag közelebbi adatokat találunk.

A rabbinusok azt mondják :

”שנת המשים אינה מן המנין”

azaz »az 50-ik év nem tartozik [a hétéves smittah-periodusok] számához«, tehát nem azonosítható egy Šabbat-évvel.

Rabbi *Jehudah* ellenben azt véli :

”שנת המשים עולה לכאן ולכאן”

t. i. »az 50-ik év ide- és odatartozik, azaz az elmúlt Jobelnek az 50-ik éve egyszersmind a következőnek első éve.

Maimonides így fejezi ki magát (v. ö. Hilchoth Šmittah vejobel, X. 1.) :

”מצוה עשה לספור שבע שנים ולקדש שנת המשים”

»Kötelességünk, hogy hét év-hetet számláljunk és az 50-ik évet (mint Jobel-évet) megszenteljük.«

Ugyanitt (X. 7.) olvassuk :

”שנת יובל אינה עולה ממנין שני השבוע. אלא שנת תשעה וארבעים שמיטה ושנת המשים יובל. ושנת המשים ואחת חלה שש שנים של שבוע וכן בכל יובל ויובל”

azaz : »a Jobel-év nincs beleértve a hétéves periodusok számába, a 49. év Šmittah, az 50. év Jobel és az 51. év az [új] hétéves cyklus hat [köz-] évének a kezdete. És így van ez minden Jobelnél.«

Az újabbkori bibliamagyarázók azon a nézetten vannak, hogy nagyon valószínűtlen az, hogy a Sabbat-év szabályos visszatérése egy számításba nem jövő 50. évnék a betoldása folytán valamikor megszakítottatott volna.

Strack így nyilatkozik (v. ö. Kurzgef. Kommentar, München 1894. 362. o.) : »Az öröm-évnék a hét Sabbat-évperiodus eltelte után az 50-iknek kell lennie. Mivel pedig nagyon valószínűtlen az a feltevés, hogy a Sabbat-évnék hétszer történő szabályos visszatérése egy számításba nem jövő évnék a betoldása folytán

megszakítottatott volna, az öröm-évet olyannak kell képzelni, a mely teljesen független a Sabbat-év állásától és csak ahhoz volt kötve, hogy előtte volt hétszer hét év (a melyekhez szükségszerűleg hét sabbat-év tartozott). Az öröm-évnek tehát csak az 50. évben kellett bekövetkeznie, azaz feltétlenül egy Sabbat-év után; majd ismét a 100. évben, úgy hogy közte és a 14. Sabbat-év között egy teljes év volt; majd a 150. évben, két évvel a 21 Sabbat-év bevégződése után; majd a 200., 250., 300. és 350. évben, a mely utóbbiban az öröm-év és a Sabbat-év összeestek; ezután ismét újra kezdődött a körút.«

Én mégsem hiszem, hogy ez így volt; noha a számkivetés utáni időben a Šmittah- és nem az öröm-éveket vették tekintetbe.

Ennek oka másutt rejlik. Minden esetre nagyon feltűnő, hogy a Szövetség-könyve, a mely a hétévi Šmittah-periodusról szól, még pedig a hétnapos héttel és a heti Šabbattal feltűnő összhangban, a Jobel-évről egy szóval sem emlékezik meg. Csak a Leviticus szól róla először. Ebből már arra kell következtetnünk, hogy ennek semmi esetre sem volt meg az a jelentősége, a mi a minden hét évben visszatérő Sabbat-évnek volt, és ennek tulajdonképpeni oka abban rejlik, hogy ez (a Jobel-periodus) a többi időköriktől eltérőleg nem a babyloniaiak naptárában gyökerezik, hanem az egyiptomi chronologia egyik elemével, az *Apis-periodussal* van rokonságban. Az *Apis-periodus* az egyiptomiak 25 mozgó évből álló időköre, amely az egyiptomiak holdkörei és a 365-napos mozgó évei között az összefüggést szabályozta. 25 mozgó év = 25×365 nap = 9125 nap; 309 synodikus hónap = 309×29.53059 nap = 9124.95 nap. Ennek az a következménye, hogy 25 mozgó év után az egyiptomiak mozgó évének ugyanazon a napján ugyanazok a holdphasisok térnek vissza. Az volt tehát a rendeltetése, hogy a holdnaptárt a mozgó naptárral összhangba hozza. »*Apis-periodus*«-nak hitták, mivel Apis, mint Osirisnek (a hold istenének) élő symboluma a földön, a telihold napján koronáztatott meg és a hold phasisai ezen 25 éves periodus révén cyklikusan előre meghatározhatók voltak. A zsidók naptárába is utat kellett találnia ennek a periodusnak, egyszersmind a fennálló hétéves periodussal valamiképp kapcsolatba kellett hozni. Mivel pedig 25 év több mint $3 \times 7 = 21$ év és

kisebb mint $4 \times 7 = 28$ év, a 25 éves periodus helyett annak kétszeresét, azaz $2 \times 25 = 50$ évet vettek, mivel ilyenképpen a 49. évben ünnepelt hetedik Šmitta-évre azonnal az 50. év következhetett. Semmi esetre sem tartott ez a zsidónaptárban idegen elem soká, mert alapgondolata igenis megfelelt az egyiptomiak mozgó naptárának, semmi esetre sem azonban a zsidók lunisolar-évének. Ez az oka annak, hogy a Gaonimtól megőrzött hagyomány szerint miért számláltak az első templom lerombolása óta Šmittah- és nem Jobel-éveket, tehát csak 49 éves periodusokat.

Az én véleményem szerint a Jobel-periodusban egy 50 éves időkört kell látnunk és ennél fogva — számolva Maimonides tekintélyével — mindig a hetedik Sabbat-évre következő 50. évet kell Jobel-évének tekinteni, a mint ez a Biblia világos szövegének is megfelel. Különben *Josephus* is ezen értelemben nyilatkozik (v. ö. Ant. Jud. III. 12. 3.).

Voltak ugyan chronologusok (*Scaliger, Petavius, Des Vignoles, Gatterer* stb.), a kik éppen a Biblia szövegével (Levit. XXV. 20—22.) akartak rámutatni arra, hogy a Gaonim feltevése az igazi és hogy a Jobel-év nem különbözött a Sabbat-évektől. A Biblia szövege ugyanis így hangzik :

»S ha arra gondolnátok : »mit fogunk mi a hetedik évben enni ? hiszen mi nem vetünk és nem aratunk«, akkor áldásomat árasztom rátok a hatodik évben, hogy még három évre szóló termést is hozzon nektek. És ha vettek is a nyolczadik évben, mégis a régi termésből fogtok enni a kilenczedik évig ; míg annak a hozadékát betakarítjátok, a régit fogjátok enni.«

Úgy érveltek erre, mivel rendszeren csak a következő hetedik évben lehetett a hatodik év vetésének az eredményét élvezni, úgy abban az esetben, a mikor a Jóbel-év a hetedik Sabbat-évről eltolatott, még a nyolczadik évben sem vetettek s így még a kilenczedikben sem arattak ; csak a kilenczedikben vetettek először s így csak a tizedik év elején tudtak először aratni s ennek következtében a régi termésnek egészen a tizedik évi aratásig (és nem a kilenczedik éviig) ki kellett tartania.

Egy pillantás a fentebb ismertetett vázlatra mutatja, hogy ez a feltevés akkor nyerne beigazolódást, ha a Šmittah-év és a Jobel-évek a tavasszal kezdődő polgári évekkal azonosak volnának ; mivel azonban nem így áll a dolog s a Šmittah- vala-

mint a Jöbel-évek őszzsel kezdődnek, így a három év, melyről a Biblia szól, csak a kilencedik évbe nyúlik be, ha a Jöbel-év is a föld nyugodalmának esztendeje.

Voltak olyan chronologusok is, a kik a Jöbel-periodusban a holdévnek a napévvvel való kiegyenlítésénél szerepet játszó szökőcyklust kerestek. Ennek következtében számlált a Jöbel-periodus 49 évet, még pedig 49 lunisolar-évet; ezekből 18 szökőév volt, a mennyiben kettő vagy három év egy 30 napos hónapot iktatott közbe, a 49. év (tehát ezen sornak hetedik Šmittah-éve vagy a Jöbel-év) közönséges év volt, a mely azonban nem Tišri elsejével, hanem a Biblia ¹⁾ szerint Tišri tizedikével kezdődött. Így a következő számítás keletkezik: ²⁾

48 tiszta hold év =	48×354	nap =	16992	nap
18 hónap à 30 nap =	18×30	» =	540	»
10 nap a hetedik (Tišri) hónapból =			10	»
A Jöbel-év.....		=	354	»

Összesen.... = 17,896 nap.

Mivel azonban 49 tropikus napév = 17896 nap + 20 óra és $50\frac{1}{2}$ holdév = 606 synodikus hónap = 17895 nap + 12 óra, úgy az első Jöbel-periodus végén az astronomiai holdév 1 nap + 8 óra = 32 órával marad hátra a napévvvel szemben, a mely különbség még az által is fokozódik, hogy 152 Jöbel-perioduson belül még hét hónap, egészben tehát $152 \times 18 + 7 = 2736 + 7 = 2743$ hónap lesz beiktatva.

Azonban eltekintve ezen eljárásnak a szövevényességétől, ez — a mint azt már A. Schwarz ³⁾ egészen helyesen észrevette — nem kiegyenlítés, mert a 152. Jöbel-periodus végén a holdév a napévet hét nappal elhagyta s ezt megint megfelelő módon ki kellett egyenlíteni.

Zuckermann ⁴⁾ is a Jöbel-periodus 49 éves tartama mellett

¹⁾ Levit. XXV. 9.

²⁾ V. ö. *Joh. Georgii Frankii novum systema chronologiae fundamentalis cyclo jobelaeo biblico detectae... cum praefatione Joh. Chr. Gatterer.*

³⁾ Der jüdische Kalender, Breslau 1872. 11. old., 3. jegyzet.

⁴⁾ Über Sabbatjahrzyklus und Jobelperiode (Jahresber. d. jüd. theolog. Seminar, Breslau 1857.)

kardoskodik, még pedig R. *Jehuda* véleményének megfelelően szerinte is a nyolczadik Sabbat-évcyklus első éve egyszersmind Jobel-év is volt. Azonban ő is a holdévnek a napévvvel való kiegyenlítésére szolgáló szökő-periodust lát a Jobel-periodusban. Ő így számít: A 49 tropikus napév és 49 holdév közti különbség $532^d 21^h 11' 11'' 18'''$ -et tesz ki. Ha most ezen 49 éven belül 18 synodikus hónapot beiktatunk, úgy hogy 49 tropikus napév $= 49 \times 12 + 18 = 606$ synodikus holdhónappal, akkor ez a különbség $1^d 7^h 58' 22'' 38'''$ -re redukálódik, a mi 133 periodus után még hat szökőhónap beillesztése folytán majdnem teljesen elvész.

Ez az eljárás sem teljesen ellenvetésnélküli és sokkal bonyolultabb, semhogy benne a hold- és a napév kiegyenlítésére nézve észszerű módszert láthatnánk. Lehetetlen, hogy ilyen alapok szolgáltak volna egy 49 éves szökő-periodus felépítéséhez.

A chronologia legfontosabb fejezetei közé tartoznak az *évszámítások*. Ha figyelembe vesszük a Pentateuch-ot, a zsidó nép történetének *legrégebb* korszakára, avagy a tulajdonképpeni *őskorára* vonatkozó mindezideig egyetlen forrásunkat, akkor azt látjuk, hogy itt is, mint az összes népek őskorában nemzedéki lajstromok szerint számítottak. Hogy a bibliai iratok erre vonatkozó részei, a melyek a tudomány mai állása szerint nem is egyéséges munkák, hanem (v. ö. Ed. Meyer, *Gesch. d. Altertums*, I. Bd., Stuttgart 1884, 194. o.) »az eredeti források többszöri systematikus és tendentiosus átdolgozásának és egybedolgozásának a termékei«, milyen hitelesítést érdemelnek, azzal itt nem akarunk foglalkozni. Hogy az itt előforduló magas számoknak a hiteles voltát kimutassák, különböző hypotesisekhez folyamodtak. Így azt a feltevést is (v. ö. Heusler, *Bemerkungen über Stellen in den Psalmen und in der Genesis*, Kiel 1791.) igazolni akarták; hogy a Biblia a לַחֹדֶשׁ -szót háromféle értelemben használja: Ábrahámig az év csak három hónaptól álló időköz volna, azután Józsefig 8 hónapos és csak Józseftől kezdve lett volna 12 hónapos. Azonban mindezen próbálkozásokat tudományos szempontból értékteleneknek tartom; nem kell és nem is szabad ezen bibliai számoknak nagyobb jelentőséget tulajdoníta-

nunk, mint pl. a Berossus-tól ránk maradt babyloniai számadataknak.

Később a honfoglalás és a királyság közti időben a bírák szerint, azután pedig a királyok uralkodási évei szerint számítottak. E mellett a bibliai irodalomban még a következő aerákat találjuk használatban: 1. A zsidóknak Egyiptomból való kivonulásától számított aera מֵאֵרַץ מִצְרַיִם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֵרַץ מִצְרַיִם 2. Salamon templomának építésétől számított aera בְּנֵי הַבַּיִת 3. A babyloni fogság kezdetétől vagy Jojachin számkivetésétől kezdődő aera לְגִלּוּת 4. Jeruzsálem városának pusztulásától számított aera אַחַר אֲשֶׁר הִכְתָּה הָעִיר

A mi az Exodus-aerát illeti, erre vonatkozólag a következő bibliai szövegekben találunk említést: Exod. XVI. 1.; Exod. XIX. 1.; Exod. XI. 17.; Num. I. 1.; Num. IX. 1.; Num. X. 11.; Num. XXXIII. 38.; Királyok. A. VI. 1.

*Ezen aera Kr. e. 1335 márczius 27-ikén veszi kezdetét.*¹⁾ Most azt a kérdést vethetnők fel, hogyan lehet ezt az időpontot azon bibliai tudósítással (Királyok. A. VI. 1.) összhangba hozni, a mely szerint Salamon templomának építése az Exodus-aera 480-ik évében kezdődött. Már más helyen²⁾ próbáltuk — a bibliai szövegekben oly gyakran fellépő 40 számnak megfejtése alkalmával — ezt a 480 évet megmagyarázni. Az exodus és a templom építése közti idő képezi ama három korszaknak az elsejét, a melyre a zsidók története, a mennyiben ez az izraelita állam történetét foglalja magában, oszlik, szóval ez az izraeliták állami fejlődésének első korszaka s így magában foglalja egy mennyei évnek első harmadát, azaz 4 égi hónapot vagy 4×30 quadrienniumot = 480 évet. Másrészről a papi generatiók száma Amram-tól, a papi nemzedék ősapjától Zadokig, Salamon temploma építésének idejében élt főpapig összesen 12. Ez megfelel a tizenkét mennyei dekadnak = 12×10 mennyei nap = 12×10 quadriennium = $12 \times 40 = 480$ év! Úgy látszik a septuaginta is az Exodus és a templomépítés közt élt papi nemzedékeket vette tekintetbe, csak hogy a sort Áron-nal, az első főpappal kezdte s így 11 főpap-generatiót

¹⁾ V. ö. Mahler II. Ramses, az Exodus járáója. Értekezések a történeti tudományok köréből. XVIII. kötet, IX. sz.

²⁾ Zeitschr. der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft, 60. Bd. 835 ff.

számított 40—40 évvel, miként is nem 480, hanem csak 440 évet kapott mint az Exodus és a templom építése közötti időt.

Lehetetlen itt az egész irodalmat, mely ezzel a kérdéssel foglalkozott, tekintetbe venni. Önmagától érthető dolog, hogy az ó-testamentummal foglalkozó tudósok közt nem létezik egy említésreméltó chronologus avagy kutató sem, a ki e kérdéssel ne foglalkozott volna. Így oly hypothesisek is vetődtek felszínre, a melyek a 440-et a 480 helyett úgy magyarázták, hogy a 80-at jelentő α betűt összecserélték a 40-et jelentő γ betűvel. Mások — mint pl. Unger (Chronologie des Manetho 1867) — a septuaginta 440 számát úgy magyarázzák; hogy a septuaginta Ehud-nak a moabitákon aratott győzelmét követő békés időt (Bírák III. 30.) nem 80 évben állapítja meg, mint a Biblia, hanem csak 40 évben. Evvel azonban nincsenek megoldva azok a nehézségek, a melyek a bírának a Bibliában említett uralkodási idejei folytán keletkeznek, mert merész hypothesisek nélkül lehetetlen a 440 vagy a 480 számot nyerni. Ha tekintetbe vesszük ama számokat, melyeket a Bibliában találunk, a következő eredményre jutunk :

Az Exodustól Mózes haláláig (V. ö. Exod. VII. 7.-et Deut.

XXXIV. 7-el)	40 év
Innen az ország felosztásáig (v. ö. Deut. II. 14-et Józs.	
XIV. 7. és Józs. XIV. 10-el).....	7 »
Innen Józua haláláig	x »
Józua után az öregek	y »
Kušan Rišathaim alatti szolgaság (Bírák III. 8.)	8 »
Othniel alatti béke (Bírák III. 11.)	40 »
A mobiták igája (Bírák III. 14.)	18 »
Ehud alatti béke (Bírák III. 30.)	80 »
Jábin (Bírák IV. 3.)	20 »
Deborah-Barak (Bírák V. 31.)	40 »
A midianiták szorongatása (Bírák VI. 1.)	7 »
Békesség Gideon alatt (Bírák VIII. 28.)	40 »
Abimelech uralma (Bírák IX. 28.)	3 »
Thola bíró (Bírák X. 2.)	23 »
Jaír bíró (Bírák X. 3.)	22 »
Az Ammoniták szorongatása (Bírák X. 8.)	18 »
Jephthah bíró (Bírák XII. 7.)	6 »

Ebzan bíró (Bírák XII. 9.)	7 év
Elon bíró (Bírák XII. 11.)	10 »
Abdon bíró (Bírák XIII. 14.)	8 »
Philisteusok igája (Bírák XIII. 1.)	40 »
Sámson (Bírák XV. 20. és XVI. 31.)	20 »
Eli (Sam. A. IV. 18.)	40 »
Samuel	} z »
Saul	
David (Sam. B. II. 11.)	40 »
Salamon (Királyok A. VI. 1.)	4 »
Összesen : $x + y + z +$ 541 év.	

Igy egy olyan összeget nyerünk, amely a 440 és a 480 évet messze meghaladja.

Hogy most már a septuaginta 440 számát, illetve a héber Biblia-szöveg 480 évét megmentsék, megkísérelték a részletösszegeket ama feltevésben, hogy egyes eseményeket nem kell egymás után, hanem egy időben egymás mellett törtéteknek tekintenünk, olyképpen elrendezni, hogy az Exodus — templomépítés periodus bibliai számát elérjék.

Igy például a Jabin alatti kanaaniták uralmának 20 évét és az erre következő 40 éves békeidőt egykorúnak és egy más mellett lefolytnak tekintették az Ehud alatti 80 éves békességgel; ugyanígy — a Bírák X. 7. értelmében — a philisteusok uralmát egyidejűnek vették az ammonitákéval. Mások ismét a Jabin alatti 20 éves szolgaságot és az erre következő 40 éves békét Deborah és Barak alatt, ellenkezőleg az Ehud alatti 80 éves béke után törtéteknek gondolták, az ammoniták és a philisteusok alatti elnyomatást azonban egyidőben törtéteknek vették, még pedig akként, hogy azok az ország keleti, ezek pedig a nyugati részében uralkodtak. Ezzel együtt *Jephtah*, *Ebzan*, *Elon* és *Abdon* bírák periodusát *Eli*, *Sámuel* és *Saul*-éval párhuzamosan folyónak tartották.

Sámson-nak a bíráskodását maga a Biblia is a philisteusok uralkodási idejére esőnek mondja; v. ö. Bírák XV. 20: »ő [Sámson] bíráskodott Izraelben a *philisteusok idejében* 20 évig«. Még *Eli* működésének egy részét is (20 évet) ebbe a periodusba lehet helyezni. E mondat (Bírák X. 7.): »erre megereszté Jahve Izrael feletti haragját és a philisteusok s az ammoniták hatalmának

a martalékává tette azt is a két esemény egyidőbeli egymás mellettiségének a valóságára mutathat rá. De mindezeket tekintetbe véve a fentebbi szám $(x+y+z+541)$ $20+20+49$, azaz 89 évvel kevesbedik s az Exodus és a templomépítés közti intervallumra a $452+x+y+z$ évből álló számot nyerjük. Az $x+y+z$, azaz az országnak Józsva alatti felosztásától a Kušan Rišathaim alatti szolgaságáig terjedő + Samuel+Saul időnek ennek következtében mindössze 28 évet kellene csak kitennie, a mi aligha felel meg a valóságnak. Miként azt számos bibliamagyarázó tényleg meg is teszi, még más egyidejűségekhez és feltevésekhez kell folyamodnunk. S mindezek a kísérletek még bírtak valamelyes értékkel addig, a míg a régi egyiptomiak chronológiája legnagyobbbrészt bizonytalan alapon nyugodott s el lehetett fogadni azt, hogy az exodus a Kr. e. XV. század elején történt. Az egyiptomiak XVIII. és XIX. uralkodóházának a chronológiája ma jól ismeretes előtünk; Merneptah király győzelmi stelájáról tudjuk, hogy az izraeliták az ő uralkodásának V. évében már régen hagyták el Egyiptom földjét s hogy II. Ramses volt az Exodus pharaója. Az exodus éve, a melyre nézve a chronologusok között még véleményeltérések vannak, Kr. e. 1335 és 1312 között ingadozik. Tehát nem lehetséges többé az, hogy az exodus — templomépítés intervallumát továbbra is 440 avagy 480 évvel fejtsük meg, tehát lehetetlen az, hogy ezt a számot továbbra is valódinak, hitelt érdemlőnek és megállónak jelezzük, a nélkül hogy a tudomány követelményeivel ellentmondásba ne kerülnénk; ha ezen számnak fenntartó alapot akarunk biztosítani s keletkezésére vonatkozólag a Bírák könyvében ránk maradt számoktól független magyarázatát akarjuk adni, csak a papi nemzedékek és az égi év által adott magyarázat marad hátra. A Bírák könyvének számait mindenesetre figyelmen kívül kell hagynunk s a királyok A. VI. 1.-ben említett 480-as szám sem bír a *számító chronologia* számára értékkel.

A legérdekesebb azonban a *királyok uralkodási évei szerinti számítás*, s itt a vélemények nagyon megoszlanak abban, vajjon az uralkodási évek az uralomrajutás napjától, avagy a naptári év újév napjától számítódnak-e.

Sokan azon a véleményen vannak, hogy az uralkodási évek megegyeztek a naptári évekkel, még pedig úgy, hogy az uralomrajutás éve az előbbeni király utolsó uralkodási évét képezte s így

a király első uralkodási éve elődje halálát követő újév napján kezdődött. E vélemény támasztékra talál a babylon-asszír történetben, a hol a királyok első uralkodási éve az uralomra jutására következő Niszan-hó elsejével kezdődött s az uralomrajutástól a legközelebbi Niszan elsejéig terjedő időt a forrásokban ezekkel a szavakkal emelték ki : »*uralkodásom kezdetén*« (=ina šurrat šarrutija). A bibliai irodalomban is találhatunk néhány erre vonatkozó támaszpontot.

Jerem. XXVI. 1. olvassuk (v. ö. Jerem. XXVII. 1. is) :

»*Jojakim, Jósia fiának, Juda királyának uralkodása kezdetén.*«

Ugyanott (XXVIII. 1.) olvassuk :

»Volt ugyanabban az évben, *Zidkias, Juda királya uralkodásának a kezdetén.*«

Ugyanígy Jerem. XLIX. 34. :

»*Zidkias, Juda királya uralkodásának kezdetén.*«

Mások ismét azon a véleményen vannak, hogy a királyok uralkodási évei megegyeznek ugyan a naptári évekkel, azonban ennél nem *utókeltezéssel*, hanem, mint a Ptolemaeus-féle királylajstromban, *előrekeltezéssel* jártak el, a mennyiben a király uralomrajutásának az évét egészen ennek uralkodási éveihez hozzászámították.

Azonban az is lehetséges, hogy az uralkodási éveket a trónralépés napjától számították, de amellett úgy jártak el, hogy a trónralépés napjától az új polgári év kezdetéig eltelt időt uralkodásuk *első* évének számították, a polgári év újév napjával pedig második uralkodási évüket kezdték meg.

Még egy negyedik feltevés is lehetséges, a mely szerint a királyok uralkodásuk éveit a naptár éveitől függetlenül mindjárt trónralépésük napjától kezdték számítani és így a királyok uralkodási évei a polgári évtől megkülönböztetendők. Ennek a feltevésnek analogiai a Kelet ókori népeinek történetében nem hiányoznak. Igy példának okáért Egyiptomban, különösen az Új-birodalom kezdete óta (tehát abban az időben, mikor a zsidók éppen az országban voltak) az uralkodási éveket a trónralépés napjától számították. Fölratokon látjuk ezt megerősítve, pl. III. Thutmosis király uralkodási idejére vonatkozólag, a ki Pachon hónap 4. napján (azaz az egyiptomi naptárév IX. hónapjának 4. napján) foglalta el a trónt s uralkodásának éveit eme naptól

kezdve számlálta. Hogy Juda, valamint Izrael birodalmában is megvolt ez a szokás, arra vonatkozólag a királyok tudósításai nyújtanak kapcsolópontot.

Magától értetődő dolog, hogy, ha a királyéveket nem a trónralépés napjától számították, hanem a naptárévekkel azonosították, a királyi lajstromokban csak olyan uralkodónevek szerepelhetnek, a melyek legalább is *egy* uralkodási évvel bírnak. Ezen az alapon a ptolemaeusi uralkodók kánonjában is azok a királyok, a kik csak pár hónapig uralkodtak, hiányoznak. De abban az esetben is, mikor a trónralépés idejétől az új naptárév kezdetéig eltöltött idő az új király első évét képezte, csak abban az esetben jelenhetett meg a pár hónapig uralkodó király neve a lajstromokban, ha ezek a hónapok olyképpen estek a polgári év végére, hogy még az újév kezdetére is átnyúltak. Ebben az esetben azonban *legalább egy* uralkodási évvel kell neki megjelenie. Ha ez a rövid, csak pár hónapot, avagy éppen csak pár napot számláló uralkodási idő a polgári év beveződése előtt ért véget, akkor még az újév megkezdése előtt úgyszólván új király került az uralomra s ennek, nem pedig az elődjének számították be ennek az I. uralkodási évnék a maradékát.

Mit tanítanak e tekintetben a bibliai zsidó források?

A Királyok könyvében (A. XVI. 15.) ezt találjuk:

»Aszának, Judaea királyának XXVII. [uralkodási] évében uralkodott Zimri 7 napig Thirzában.«

A Királyok könyvében (B. XV. 8.) olvassuk:

»Azarja, Judaea királyának XXXVIII. évében uralkodott Zecharja, Jerobeam fia, Izrael fölött Šomronban 6 hónapig.«

Ugyanott (XV. 13.) ezt olvassuk: »Sallum, Jabes fia, uralkodott Uzia, Judaea királyának XXXIX. évében és ő egy hónapig uralkodott Šomronban.«

Ugyanott XXIII. 31.-ben ezt találjuk:

»23 éves volt Joahas, mikor uralomra jutott és 3 hónapig uralkodott Jeruzsálemben« (U. o. Krónikák B. XXXVI. 2.).

Ugyancsak e helyütt (XXIV. 8.) erről értesülünk:

»18 éves korában jutott Jehojachin uralomra és 3 hónapig uralkodott Jeruzsálemben« (Krónikák B. szerint XXXVI. 9. három hónapig és 10 napig uralkodott.).

E szerint Zimri 7 napig, Zecharja, Jerobeam fia, mint Izrael

királya *6 hónapig* és Sallum hasonló minőségben *egy hónapig* uralkodott; Judaea királyai közül Joahas *3 hónapig*, Jehojachin pedig szintén csak *3 hónapig* uralkodott. A zsidó királylajstromokban tehát olyan királyok is vannak említve, a kik csak pár napig vagy 1, 3 és 6 hónapig uralkodtak. Itt tehát az első három esetnek mindegyike ki van zárva s csak a negyedik lehetőség számíthat valószínűsége, a fennmaradt bibliai zsidó forrásanyag alapján ugyanis nagyon valószínű az, hogy a zsidók királyaik uralkodási éveit a trónralépés napjától, még pedig a naptárévtől függetlenül számították.

Eme feltevésnek a megerősítését szolgáltatja Hizkia, Judaea királya uralkodásának néhány adata. Míg a Királyok könyve (B. XVIII.) Hizkia isténfélelmét csak röviden jellemzi, addig a Krónikák (B. XXIX.) könyve ezt egészen behatóan tárja elénk. Miután bevezetésképpen meg van említve, hogy »ő azt tette, ami Jahvenek tetszett, egészen úgy, miként őse Dávid tevé«, majd megkezdődik a templomszentelés jellemzése s ama szónoklat kiemelése, a melyet a király a levitákhoz és a papokhoz intéz.

Az ehhez kapcsolt kelt ekképpen szól (Krónikák B. XXIX. 3.):
 »(történt) ez az ő uralkodásának I. évében, az I. hónapban, erre irányítá ő Jahve házának kapuit s megerősíté azokat.«

Tovább így szól (XXIX. 17.):

»ők (a papok) az I. hónap 1. napján elkezdték magukat megszentelni és a hónap 8. napján Jahve csarnokába mentek, 8 napon át megszentelték Jahve házát s az I. hónap 16. napján befejezték azt.«

Mivel a király trónralépése az egész jellemzés szerint minden esetre a kiemelt I. hónap 1. napja előtt, tehát az új polgári év kezdete előtt történt, úgy csak két lehetőséget lehet tekintetbe venni: vagy mindjárt a trónralépéssel kezdődött az I. uralkodási év és akkor az évek a naptárévtől függetlenül számítottak (azaz az említett első hónapnak 1. napja volt Hizkia első uralkodási évébe eső újév-napja és nem a király I. uralkodási évének 1. napja is); vagy pedig az uralkodás kezdetétől a polgári újév napjáig, azaz az I. hónap 1. napjáig terjedő időt nevezték, mint a babyloniaiaknál, az »uralkodás kezdeté«-nek, az I. évet pedig csak a következő I. hónap 1. napjával kezdték. Itt mindkét

eset lehetséges volna, ha csak a Királyok könyve (B. XVIII. 1. és 9.) az első lehetőség mellett nem döntene és a másikat ki nem zárná. Itt azt olvassuk :

Királyok B. XVIII. 1. { ויהי בשנת שלש להושע בן אלה מלך ישראל
מלך חזקיה בן אחז מלך יהודה

Királyok B. XVIII. 9. { ויהי בשנה הרביעית למלך חזקיהו היא בשנה
השביעיה להושע בן אלה מלך ישראל.

Ha az uralkodási évek a polgári évekkel azonosak volnának, akkor Királyok könyve (B. XVIII. 1.) értelmében

Hizkia I. éve = Hósea III. évével
és így : Hizkia IV. éve = Hósea VI. évével ;

a mennyiben azonban itt (Királyok B. XVIII. 9.) Hizkia IV. éve egybeesik Hósea VII. évével, lehetetlenség, hogy az uralkodási évek számításának egy és ugyanazon epochája lett volna, más szóval : ki van zárva, hogy a polgári év újév-napja az uralkodási évek számítására is hatással volt, tehát lehetetlen, hogy a naptári év újév-napja egyben fordulópontot képezzen az uralkodási évek számításánál.

Ugyanazt mutatja nekünk a Krónikák könyve (B. XXXIV. és XXXV.) a templom tisztításának és renoválásának elmondása alkalmával Jósia király alatt, annak XVIII. uralkodási évében. Ez a király — így meséli a Krónikák könyve — szerfelett istenfélő volt és uralkodásának XVIII. évében kiadta a parancsot, hogy az országot és Jahve házát meg kell tisztítani, sőt utóbbi teljes renoválás alá kell venni. Ezen alkalommal találta meg Chilkijahu pap a törvénykönyvet ; ezt az egész községnek ünnepélyesen felolvasták és azután az I. hónap 14. napján, még pedig ugyancsak Jósia uralkodásának XVIII. évében megülték a Passah-t oly módon, »a hogy az Sámuel próféta napjai óta nem történt«.

Ugyanezt mondja el nekünk a Királyok könyve (B. XXII. és XXIII.).

A megfelelő chronologiai adatok, a melyek itt tekintetbe jönnek, a következők :

1. Királyok B. XXII. 3—5. :

»Jósia uralkodásának XVIII. évében a király elküldte Saphan-t... a templom renoválása céljából.«

2. Királyok B. XXIII. 21. :

»a király megparancsolta az összes népnek: ünnepeljétek Passah-t Jahve, a ti Istenetek (tiszteletére).«

3. Királyok B. XXIII. 23. :

»Jósia király XVIII. évében ünnepeltetett ezen Passah Jahvenak (tiszteletére) Jeruzsálemben.«

4. Krónikák B. XXXIV. 8. :

»uralkodásának XVIII. évében, midőn az országot és a templomot tisztította, elküldte Saphan-t... — Jahve Istene házának renoválása céljából.«

5. Krónikák B. XXXV. 1. :

»Jósia megünnepelte Jeruzsálemben Passah-t Jahvenak (tiszteletére), levágta a husvéti bárányt az I. hónap 14. napján.«

6. Krónikák B. XXXV. 19. :

»Jósia uralkodásának XVIII. évében ünnepeltetett meg eme Passah.«

A naptári év I. havában megünnepelt Passah tehát befejezését képezte azon ünnepegeknek, a melyeket Jósia XVIII. uralkodási évében az általa ebben az évben véghezvitt templomi renoválási munkálatok alkalmával rendeztek.

Uralkodási év és naptári év tehát nem voltak azonosak.

Ezzel azonban még nem fejeztük be kitűzött feladatunkat, mert azzal, hogy a bibliai anyag alapján megkíséreljük az uralkodóévek kiszámításának módját, feladatunkat semmi esetre sem merítettük ki. A Királyok könyveiben levő adatok egymásnak is ellentmondanak és néhány helyen semmi módon sem hozhatók összhangba a krónika könyveiben felemlített adatokkal. S a mi a királyok idejét illeti, kutatásunknak anyagát nem szolgáltathatja kizárólag a Biblia; az assyr-babylóniai szövegek nagy anyagát, valamint az egyiptomi kutatások eredményeit is tekintetbe kell vennünk és ezeknek kell a vizsgálódás alapjául szolgálniok, hogy a tudományos kritika segítségével

találjuk meg a biztos alapokon felépült és kifogástalan bibliai chronologia felé vezető utat.

Hivatott helyről már többször figyelmeztettek arra, hogy az egyes királyok trónralépésének és uralkodási idejének a Királyok könyvében található adatai nem egyeznek meg egymással. Mert pl. a Kir. A. XVI. 23-ban olvassuk: »Aszának, Jehuda királyának 31-ik évében király lett Omri Izrael felett 12 évig«. A Kir. XV. 10. szerint Asza 41 évig uralkodott és utána (v. ö. Kir. A. XXII. 41.) fia Joschafat-következett. E szerint Omri XII., azaz halálának éve és utódjának, Ahábnak első éve, Asza 42-ik évébe esik, mely Joschafatnak első éve, ez azonban ellentmond a Kir. A. XXII. 41-nek, mely szerint Joschafat Ahab uralmának 4-ik évében lett király.

De ezzel a Kir. A. XXII. 52. is ellentmond, mert e szerint Joschafat XVII-ik évében koronázták meg Ahaziát, Ahab fiát és utódját, de mert Joschafat első éve egyenlő Ahab 4-ik évével (Kir. A. XII. 41.), Joschafat 17-ik éve = Ahab 20-ik évével; Ahab pedig 22 évig uralkodott (v. ö. Kir. A. XVI. 29.), fiának és utódjának 1-ső éve e szerint nem lehetne egykorú Joschafat uralmának 17-ik évével, hanem a 20-ik évvel esne össze.

A Kir. B. VIII. 25-ben olvassuk: »12-ik évében Jórám Ahab fiának, Izrael királyának, király lett Ahazjahu, Jehorámnak, Jehuda királyának fia«, ugyanitt VIII. 29. a trónváltozást Jehoram uralmának 11-ik évébe teszi. Egymással éppen ily ellentmondóknak látszanak a Kir. B. XII. 2., XIII. 10. és XIV. 1.; mert XII. 2. szerint Jóás, Judaea királya 40 évig uralkodott volna, XIII. arról beszél, hogy e király uralmának 37-ik évében lett Izrael királya Jóás, Joáhás fia, míg a XIV. 1. szerint ezen király 2-ik évében lett Amazia Judaea királya.

Nagyon feltűnő a Kir. B. XIV. 2., XIV. 23. és XV. 1. közötti ellentmondás; XIV. 2. szerint Amazia, Judaea királya 29 évig uralkodott és 15-ik évében (lásd Kir. B. XIV. 23.) lett Jerobeám, Joás fia Izrael királya, így Jerobeám 15-ik évében lépett volna Uziá, Amazia utóda, Judaea trónjára, míg a Kir. B. XVI. Jerobeám 27-ik évére teszi e trónváltozást. A Kir. B. XV. 32., 33. meséli, hogy Jothám, Pekach Izrael királyának 2-ik évében lett Judaea ura és 16 évig kormányzott. Jothám utóda, Áház, e szerint Pekach 17-ik évében került a trónra (lásd Kir. B. XVI.

l.), de miután Pekach uralkodása 20 évig tartott (lásd Kir. B. XV. 27.), úgy utódának, Hóseának 1-ső éve Áház uralmának 4-ik évébe esett, míg Kir. B. XVII. 1. szerint, ez Áház 12-ik évében történt volna meg.

Áház 16 évig uralkodott (v. ö. Kir. B. XVI. 2.) s így utóda *Hizkijahu* legkorábban Hósea 4-ik évében jutott Judaea trónjára; Kir. B. XVIII. 1. szerint ez azonban Hósea 3-ik évében történt meg.

De a »Krónika« adatai sem állanak sokkal kedvezőbb viszonyban a Királyok könyveiben felsorolt adatokkal. A Krónika B. XVI. 1. meséli, hogy Baésa, Izrael királya Asza uralmának 36-ik évében Judaea ellen indult. A Kir. A. XV. 33. azonban azt állítja, hogy Baésa Asza uralmának 3-ik évében lett a király, és 24 évig uralkodott; ezzel párhuzamosan a Kir. A. XVI. 8. azt beszéli, hogy Éla Baésa fia s utóda, Asza 26-ik évében nyerte el a trónt. A Krónika és a Királyok könyveinek adatai tehát belső ellentmondásban állanak egymással.

És mindenütt csak hiba és ellentmondás volna? A felsorolt adatoknak ne volna ezenkívül más magyarázata is? Nem lenne-e lehetséges az itt felmerült nehézségeket úgy megoldani, hogy az egyes királyok uralomra jutásának és uralkodási tartamának látszólag ellentétes tudósításait egymással összhangba hozhatnák?

Tudjuk, hogy az ókor más népeinek chronológiájában is előfordultak hasonló problémák, melyeknek megoldását az egyes tagok helyes chronologiai elrendezése után mégis csak megtalálták. Ezt a megoldást oly adatok *egymásbatolásával* érték el, melyeknek egyszerű *egymásutánja* volt a nehézségek és ellentmondások forrása. Sokszor fordult elő, hogy egy uralkodó fiával megosztotta trónját és az együtturalkodás eme éveit, hol egyiknek, hol másiknak tulajdonították. A XII-ik dynastia idejében Egyiptomban ez általánosan elfogadott szokás volt és a történelem előtt a későbbi időben sem ismeretlen ez a tény. A chronologus feladata volna tehát a bibliai adatoknak oly szempontból való vizsgálata, vajjon nem elégethítnők ki a bibliai tudósításokban őrzött számadatokat egy ilyen együtturalkodás feltevésével, mielőtt a királyok könyveinek jelentéseit helytelen vagy hamis jelzővel bélyegeznők meg. A bibliai adatok egyszerű

ban történt napfogyatkozásról szóló kis jegyzetet találunk, mely így szól: ¹⁾ »*Pur-an-ša-gal-e ša ír Gu-za-na. Si-hu ina ír Lib-zu. I-na arah. Šimāni šamšu atalā ištā-ka-ān*« = »Gazani Puransagale. Lázongás Libzúban. Sziván hónapban napfogyatkozás volt.«

Ez a napfogyatkozás azonos a Kr. előtti 763-ik év június 15-én történt napfogyatkozással. ²⁾

Ez által olyan meghatározott kiindulási ponthoz jutottunk, melynek segítségével a listában előforduló valamennyi adatot, az összes eponymokat, valamint az ekkor uralkodó királyok uralkodási tartamát a legpontosabban határozhatjuk meg.

Ehhez csatlakozik az ú. n. *Ptolemaeus királylajstroma* (καὼν βασιλειῶν) *Claudius Ptolemaeus* (150 Kr. u.) híres matematikus egy astronomiai munkájához készült lista, mely Babylonia bennszülött és perzsa királyainak neveit Nabonassartól (747 K. e.) egészen Nagy Sándorig és az egyiptomi uralkodók neveit (Ptolemaeusok, rómaiak) sorolja fel s mely lista, az ebben a munkában megemlített babyloniai és alexandriai megfigyeléseken alapuló eklipsiseknek az időszámításra való felhasználásának céljából készült. A számítások alapjául az egyiptomi mozgó év szolgál, mely szerint Nabonassar uralmának első éve, a Kr. előtti 747. év Thot hónap elsejével (= február 26.) kezdődik. Az egyes uralkodók uralkodási évét, az ezt megelőző Thoth elsejétől számítják.

E királylajstrom alapján nyert chronologiai eredmények teljesen megegyeznek a Puransagale eponymatuma alatt felemlített napfogyatkozás segítségével nyert eredményekkel, olyannyira, hogy a mi a Juda és Izrael királyainak korát illeti, ezen időmeghatározások a legnagyobb határozottsággal szögezhetők le.

¹⁾ V. ö. Ed. *Schrader*, Die Keilinschriften und das Alte Testament. 484. — *Rawlinson*, The coneiform Inscriptions of Western Asia. II. 52. — *Delitzsch*, Assyrl. Lesestücke, 2. Aufl. 93.

²⁾ V. ö. *Schrader*, Keilinschriften und Geschichtsforschung (1878.) 338. — F. K. *Ginzel*, Spez. Kanon der Sonnen- u. Mondfinsternisse, 244. — *Mahler*, Zeitschr. d. Deutsch. Morgenländ. Ges. LIV. 145.

Ennek következtében a következő adatokat nyerjük :

II. Ramman-Nirari	912—891.	III. Assurдан	772—755.
II. Tuklati-Nindar	890—885.	Assur-Nirari	754—745.
Assurnazirpal	884—860.	III. Tiglát-Pilezer	745—727.
II. Salmanassar	859—825.	IV. Salmanassar	726—722.
Samsi-Ramman	824—812.	II. Szargon	721—705.
III. Ramman-Nirari	811—783.	Szanherib	704—681.
III. Salmanassar	782—773.	Asszar-Haddon	680—668
	Assurbanipal		667—626.
Nabopolassar	625—604.	II. Nebúkadneczár	604—562.

És most tekintsünk végig azon a bibliai és babylon-assyr forrásanyagon, mely e népek történetének egymással kapcsolatos, érintkező eseményeiről számol be.

Az emlékek adatai.

A) II. Salmanassar egyik feliratában (III. R. 8. 78. k. k.), mely a következő szavakkal kezdődik: »Ina li-mí *Dajan-Ašur* arah Airu ūm XIV«=Dajan Assur eponymatuma alatt, Ijar hó 14.-én« s mely tehát a Kr. előtti 854-ik évben, vagyis II. Salmanassar király uralmának VI. évében történt eseményeket mondja el, *Karkar* városnak ostromáról beszél s kiemeli azokat a szövetségeseket, kik Salmanassar elleni harcokban vettek részt. Ezek között említi fel: *Dad-³-id-ri ša māt Imiri-šu-t* és *A-ha-ab bu māt Sir-³-la-ai-t*.

A Biblia adatai.

Kir. A, XV. 17—22.: És háború volt Ásza és Baésa Izrael királya között, minden napjaikban. Ásza megvásárolja a Damaszkusban székelő Ben-Hadad syr király barátságát.

A Krónika B, XIII. 23-ra való tekintettel, hol így áll: »Az ő (Ásza) napjaiban nyugta volt az országnak tíz évig«, az Ásza és Baésa közötti viszály, Ásza uralmának 11-ik évében törhetett ki.

Kir. A, XX.: Ben-Hadad syr király Aphek mellett megütözik Ahabbal, Judaea királyával.

Kir. A, XX. 34.: Ahab és Ben-Hadad szövetségre lépnek.

Kir. A, XXII.: Jehósafát és Ahab együtt küzdenek a syrok ellen. Ahab megsebesül e háborúban és még azon este meghal.

Kir. B, VI.: Syriai Ben-Hadad háborúja izraeli Jorammal.

Kir. B, VIII. 15.: Ben-Hadad meghal és király lett helyette

B) II. Salmanassar fekete obe-liszkjén (London, Brit. Mus.) egy, a hatalmas uralkodó előtt térdelő fejedelem van ábrázolva, kit adót hozó férfiak kísérnek. E fölött a kép fölött a következően kezdődő felirat áll: »*Ma-da-tu ša Ja-u-a habal Hu-um-ri-i*« = »Jehú, Omri fiának adója.«

C) II. Salmanassar annalesé-nek egy töredéke (III. R. 5, No 6.) azt a háborút meséli el, melyet Salmanassar uralkodásának 18-ik évében (842. Kr. e.) a damasz-kusi Chazael ellen vezetett. Az adót hozó uralkodók között fel-említi Izraelből való Jehú nevét és pedig: »*Ja-u-a habal Hu-um-ri-i*« = azaz: »Jehu, Omri fia.«

D) Az Eufrestestől nyugatra eső azon országok között, melyeket III. Ramman-Nirari egy palota-feliratában (I. R. 35 No 1.) adó-köteleseknek tüntet fel, a legfon-tosabb phöniciai városok mellett »*mát Hu-um-ri-i*« (Omri országa = Izrael) »*mát U-du-mu* (Edom) és »*mát Pa-la-as-tu*« (Philistaea) országnevek fordulnak elő. Syria országát leigázta.

E) III. Tíglát-Pilezer uralko-dásának 8. évről szóló annales-töredéknek a vége, (III. R. 9. No 3.) tehát a Kr. előtti 738. év-ről való jelentés második sorában a következő személynév fordul elő:

»*Az-ri-a-u*« (=Azarja)

és a következő szavak: »meg-

Chazael. Joram, Ahab fia háborút visel Chazaellel. (V. ö. Krónika B, XXII. 5.)

Kir. B, VIII.28.: Judaeai Ahas-jahu és izraeli Joram háborút visel Chazael syr királylyal.

Kir. B, X. 32—33.: Jehút Izrael királyát legyőzi Chazael, ki Izrael országának a Jordántól keletre eső részét foglalja el.

Kir. B, XII. 18.: »Akkor ment föl Chazael, Arám királya, har-czolt Gát ellen és bevette, és irá-nyította Chazael arczát, hogy fölmenjen Jeruzsálem ellen.« Ez történt judaeai Joas uralmának 33-ik évében.

Kir. B, 24—25.: Chazael meg-hal, fia Ben-Hadad követi Syria trónján. Joas, Izrael királya több-ször harczol ellene és visszahó-dítja az előbb elfoglalt területeket.

Kir. B, XIV. 25.: »Ő (Jero-beám) szerezte vissza Izrael ha-tárát Chamát felől a sivatag ten-geréig.«

Kir. B, XIV. 28.: Jerobeám visszakapcsolja Damaszkust és Chamatot Izraelhez.

ragadta kezemet«, a harmadik sorban: »adó«; azután megemlítik, hogy:

»*Ha-am-má-at-ti*« 19 kerületét és környékének azon városait, melyek hűtlenségükben felhagytak az »*Az-ri-ja-a-u*« elleni ellenségeskedéssel.

F) Egy másik, eléggé megcsontított, töredékből, mely szintén a Kr. előtti 738. évről szól, meg tudhatjuk, hogy III. Tiglát-Pilezer »[*Az-ri-ja-a-u* *mát Ja-u-di*«, Judaea országból való Azarjával ellenséges viszonyba került.

G) III. Tiglát-Pilezer assyr király uralkodásának 8. évében, (738. Kr. e.) a neki hódoló és adót fizető fejedelmek között a kommagenei Kustasp és damaskusi Rezin mellett megemlékezik *Mi-ni-hi-im-mi ír Sa-mi-ri-na-ai*-ről (samariai Menachem) (v. ö. III. R. 90., 50.)

H) III. Tiglát-Pilezer uralkodásának 12. évéből, 734 Kr. e.-ről szóló annales egy töredékében a következőket olvassuk:

(III. R. 10. No 2.) »*Bit-Omri* országot (*Mát-Bit-Hu-um-ri-i-a*) a messzit — — — lakosságának összességét minden ingóságával együtt Assyriába vittem.« És azután következik »*Pa-ka-ha šarru-šu-nu* [*a*]-*du*-[*uk*]-*ma*. *A-u-si*-' [*a-na šarru-ti-a*-] na *ili-šu-nu aš-kun*« = »*Pekach* királyukat megöltem, Hoseát rendeltem, hogy uralkodják fölöttük.«

I) A nagy díszfeliratban azt olvassuk, hogy III. Tiglát-Pilezernek adót fizetett kommagenei Kustasp — — askaloni Mitinti, *judaeani Joahas* (*Ja-hu-ha-zi mát Ja-u-da-ai*), edomi Kosmalek.

Kir. B, XV. 19.: Phúl, assyr király az országba jött és *Menachem* 1000 mázsa ezüstöt adott át, hogy tartson vele és a kormányzás az ő kezében maradjon.

Kir. B, XV. 29.: *Pekach*nak, Izrael királyának napjaiban jött *Tiglát-Pilezer*, Assur ura és elfoglalta Ijjónt, Abél-Bét-Máakhát, Jánóáhot, Kédést, Cháczórt meg Gileádot és Gáilit; Naftáli egész országát számkivetésbe vitte Assúrba.

Kir. B, XV. 30.: Összeesküvést szőtt *Hosea*, Éla fia, *Pekach*, Remaljahu fia ellen, leütötte és megölte őt és király lett helyette Jotámnak, Uzziya fiának 20. évében.

Kir. B, XVI. 5—18.: Rezin, Syria királya és *Pekach*, Izrael királya Jeruzsálem ellen vonulnak és megtámadják *Ahazt*; ez Tiglát-Pilezer assyr királyt hívja segítségül s miután a kivánt arany

Ez az esemény a Kr. előtti 734. évben történt s a közigazgatási lista, a Philistea (Pilista) felé irányuló hadjáratról beszél, a mely közben a nagy assyr királynak érintenie kellett a díszfeliratban előforduló (Arvad, Ammon, Moab, Edom, Juda, Gaza) országot.

J) II. Szárgon nagy díszfeliratában a következőkről tesz említést: »*Ir Sa-mi-ri-na al-vi ak-šud*« = »Samaria városát ostromoltam és elfoglaltam.«

Az annalesek ezen eseményt uralkodásának elején említik meg.

K) A khorsabadi feliratban, mely Szárgon gazai Hanno s az egyiptomiak felett nyert győzelméről szól a Kr. előtti 720. évben, a következő olvasható (Botta 145. II.):

»*Sab'-i šil-tan-nu mât Mu-suri*« és »*Pir'-u šar mât Musuri*«. (Seve-t még ekkor nem ismerték el Egyiptom »királyának«.)

L) Taylor 6 oldalú agyagprismáján *Szanherib* a 3. hadjáratával dicsekszik (701 Kr. e.) s ezt mondja:

»*Ha-za-ki-ja-u mât Ja-u-da-ai* (judaeai Hizkia), ki nem hódolt meg előttem: 46 megerősített városát, számtalan várát és kisebb helységeit — — — ostromoltam és foglaltam el. 200.150 embert, felnőttest és gyermeket, férfit és nőt, számtalan lovat, öszvért szamarat, tevét, marhát és juht vittem el hadizsákmányul. Őt magát, mint madarat kalitkájába, királyi városába, Jeruzsálembe (ír *Ur-sa-li-im-ma*) zártam be. Hizkiát uralkodásom fenségének félelme győzte le.«

és ezüst adót megfizette, Damaszkusig eléje megy.

Kir. B, XVII. 3—6.: IV. Salmanassar hűbéresévé teszi *Hóseát*, Hósea szövetséget köt *Seve* (Sabako) egyiptomi királyal. Salmanassar 3 évig ostromolja Samariát s Hósea uralmának 9. évében elfoglalja azt.

Kir. B, XVIII. 9—10.: »Volt pedig Chizkijáhu király negyedik évében, az 7. éve Hóseának, Éla fiának, Izrael királyának, feljött Salmanassar, Assur királya Somrón ellen és ostrom alá vette. Három évi ostromlás után, Chizkija 6. évében, az 9. éve Hóseának, Izrael királyának, vétetett be Somrón.« Itt tehát Salmanassarról nem mint *hódítóról* van szó, hanem mint *ostromlóról*.

M) A konstantinápolyi feliratban *Szanherib* ugyanezzel a hőstettel dicsekszik. Itt a következőket mondja: »rapšu na-gu-u mât Ja-u-di Ha-za-ki-a-u šar-šu í-mid ab-ša-a-ni« azaz: »Juda országának széles sávját és Hizkia királyát engedelmességre kényszerítettem.«

Kir. B, XVIII. 13—XIX. 36.: Szanherib Judaea ellen vonul. A következő szavakkal kezdődik: »Hizkia 14. évében felment Szanherib Assyria királya mind Judaea megerősített városa ellen és elfoglalta azokat.« Erre Chizkia, Judaea királya Assyria királyához Lakhisba nagy adót küldött és hódolt előtte. Ennek ellenére Szanherib elküldi hatalmas seregét Jeruzsálem ellen. A táborban kitört szörnyű pestis azonban visszavonulásra kényszeríti.

Az egyiptomi király (v.ö. XVIII. 21.) és aethiopiai Thirhaka (XIX. 9.) Hizkia pártján állanak.

N) A kujundsiki bikákon lévő feliratok (III. R. 12.) 18—32. sora is megemlékezik Szanherib 3. hadjáratáról (701 Kr. e.) és így szól: »A legfelső hivatalnokok és Ekron népe, kik Padi királyukat, ki hű maradt Assyriához, vasba verték és *Ha-za-ki-a-u-mât Ja-uda-ai*, judaeai Hiskiának adták át, ki őt sötét börtönbe zárta, szívük félt — — — összehívták Egyiptom királyait, az íjasokat, a kocsivezetőket, Milucha királyának lovait s megszámlálhatatlan sereget. Altaku színe előtt harczoltam velük és megvertem őket. A kocsivezetők vezérét, az egyiptomi király fiait és Milucha király kocsivezetőinek vezérét saját kezemmel, elevenen fogtam el. — — — Intézkedtem, hogy Padi királyuk hagyja el Jeruzsálemet, őt följük helyezve a trónra emeltem és rájuk kényszerítettem uralmam adóját. S mert *judaeai Hizkia* nekem nem engedelmeskedett, 46 városát ostromoltam meg, vettem be s lakosságát hadi-

zsákmánynak minősítve, elvezettem. *Öt magát, mint a madarat kalitkájába, Jeruzsálembé, királyi székhelyébe zártam. Várat építettem ellene. Városait, melyeknek lakóit elhurczoltam, birodalmától elválasztottam és [Asdo]d, Askalon, Ekron és Gaza királyainak adtam s kicsinyebbre szabtam országát.*»

O) A Bellino-hengeren levő feliratban (mely Szanherib uralkodásának 4-ik évéből való) így szól az assyr király: »Uralkodásom elején történt, hogy *Merodach-Baladan*-t Kardunias királyát, Elám seregeivel együtt Kis városánál legyőztem.«

P) *Aszarhaddon* téglafelirataiból megtudjuk, hogy ő Szanherib fia és Szárgon unokája volt. Itt így olvassuk (I. R. 48. No 3.): »Ašur-ah-iddin šar māt Aššur, habal Sin-ahi-irib šar māt Assur, habal Šarrukin šar māt Aššur« azaz: »Asarhaddon, Assyria királya, Szanherib assyr király fia, ki fia Szárgon assyr királynak.«

Q) Az Aszarhaddon és Asurbanipálnak adózó 22 fejedelem nevét felsoroló listában másodíknak említik

»*Mi-na-si-i šar māt Ja-u-di*«-t azaz: *Ménasse Juda ország királya.*

Kir. B, XIX. 37. : »S történt midőn épen leborult istenének, Niszrokhnak házában, megölték őt (Szanheribet) karddal fiai Adrám-Mélekh és Sar-ezer és ők Arárárt országába menekültek és király lett helyette Észar-Cháddin.«

Krónika B, XXXIII. 11. : »És rájuk hozta az Örökkévaló Assur királya hadvezéreit és elfogták Menassét kampókkal és megköttözték őt bilincsekkel és elvitték Bábelbe.«

Jerem. XXV. 1. : Jojakim 4-ik éve = Nebukadneczár 1-ső évével.

Kir. B, XXIV. 1. : »Az ő (Jojakim) napjaiban vonult fel Nebukadneczár Bábel királya és szolgálója lett Jojakim 3 évig.«

Kir. B. XXIV. 10—16. : Jojakimot, Nebukadneczár Bábel királya (uralmának 8. évében) mint foglyot hurczolta Bábelbe.

Kir. B. XXV. 1—2: És volt uralkodásának 9. évében, 10. hónapban, a hónap 10-én jött Nebukadneczár Babel királya; ő meg egész hadserege Jeruzsálem alá és táborozott ellene és építettek ellene ostrom tornyokat körökörül. És ostrom alá került a város Czikkijáhu király 11. évéig. (V. ö. Jerem. XXXIX. és LII. 4—5.)

Jerem. XXXII. 1.: Czikkijáhu uralkodásának 10. éve = Nebukadneczár 18. évével.

Kir. B. XXV. 8—21.: Jeruzsálem pusztulása Nebukadneczár uralmának 19. évében (v. ö. Jerem. LII. 12. k. k.)

Ezenkívül v. ö.: Kir. B. XXV. 8-at és Jerem. LII. 12-t, hol a templomégés napjának datumát is megtaláljuk. A Kir. könyve ezt Nebukadneczár uralmának 19-ik évére, 5. hónapra és 7. napjára teszi, míg Jeremiás az 5. hónap 10. napját említi.

Sokkal kisebb anyagot őrzött meg a Biblia, Judaea és Izrael Egyiptomhoz való viszonyáról.

I. Kir. A. XIV. 25.: *Rehabeam* király uralkodásának 5. évében *Sisak*, Egyiptom királya *Jeruzsálem* ellen vonul.

Kron. B. XII. 2.: Ugyanaz.

II. Kir. B. XVII. 4.: *Hósea* szövetséget köt *Szeve* egyiptomi királylyal.

III. Kir. B. XIX. 9.: Aethiopiai *Tirhaka* Szanherib, assyr király ellen vonul, mikor *Hizkia* Judaea királyát meg akarja támadni.

IV. Kir. B. XXIII. 29.: *Jósia*, Judaea királyának idejében, *Nekó*, egyiptomi király Assyriát megtámadja. *Jósia* feltartóztatja, megütözik vele, de a megiddói csatában elesik. V. ö. Kónika B. XXXV. 20—24. (Ez a 611—605-ig uralkodó II. *Nekó*, kit sem az assyr, sem a babyloniai emlékek nem említenek.)

V. Kir. B. XXIII. 33—34. *Joaházt*, Judaea királyát, *Nekó*, Egyiptom királya Riblánál, Hamath országban elfogja és Egyiptomba viszi. Helyébe Josua fiát, Eljakimot ülteti *Nekó* Judaea

trónjára és Jojakim nevet ad neki, (V. ö. Krónika B. XXXVI. 3.—4.)

Ha ezeket az adatokat szemügyre vesszük, úgy látni fogjuk, hogy valóban több oly kérdés merül fel, melyek megfejtése nélkül a Biblia chronológiájának megoldása nem lehetséges. Ezen tény felismerése után megkísérelték, hogy a bibliai évszámokat egymás között és az emlékfeliratok adataival megegyeztessék, ezen kísérleteknél azonban a bibliai adatokkal szemben előítéletek vezették a tudósokat és határozott postulatumként állították fel azt a tételt, hogy a Biblia chronológiája mesterséges séma szerint épült fel és így nem mindenütt kifogástalan és megbízható.

Már fennebb felvetettük a kérdést, vajjon lehetséges volna-e az egyes királyok uralkodási éveinek összetolásával eltüntetni a fennálló ellentéteket, a mennyiben megvizsgálók, hogy az egyes uralkodóknak tulajdonított kormányzási idő nem vonatkozik arra az időtartamra is, mikor az illető fejedelem esetleg elődjével együtt ült a trónon, mint regens. A problema eme megoldása nem új keletű. *Brandes* ily módon kísérte meg a felmerült ellentmondások kiküszöbölését és ezt a módszert használták többen is az ókori Kelet történetének és chronológiájának kutatói között. Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó *Carl Lederer*¹⁾ tanulmánya, ki elődeinek munkáját kritikailag világítja meg és a reánk hagyott forrásanyag alapján, a Királyok könyveiben és az assyr emlékeken található adatok ellentmondásait a *közös uralom* felvételével próbálja megoldani.

Mindezen kísérleteknél az emlékek adatainak nagyobb fontosságot tulajdonítottak, mint a Biblia könyveinek és ezeket az előbbiek kedvéért meg is változtatták. Legrosszabbul Menachem és Pekach királyok járnak. Minthogy Samaria meghódítása, mely a Biblia chronológiájának megállapítására nézve a legfontosabb események egyike, az assyr chronologia szerint a Kr. előtti, 722. évben történt, másrészt azonban a Kir. B. XV. 9-ben említett Phúl azonos lenne a Kir. B. XV. 29-ben említett Tiglát-Pilezerrel, úgy lehetetlennek látszott, hogy a Menachem és Pekach uralkodásáról reánk maradt bibliai adatokat fenntarthatassuk.

¹⁾ Die biblische Zeitrechnung-Speier 1888.

Az ebben az időben Izraelben uralkodó királyokra nézve a Biblia a következő adatokat említi :

Menachem uralkodott	10 évig
Pekachjah »	2 »
Pekach »	20 »
Hosea »	9 »

Tekintettel arra, hogy Samaria elfoglalása a Kr. előtti 722. évben még pedig a bibliai adatok szerint Hósea 9. évében történt, az előbb említett királyok uralkodási évei alapján a következő számokat kellene tekintetbe vennünk :

Hósea uralkodásának	9. éve 722 Kr. e.
Hósea »	1-ső » 730 » »
Pekach »	20. » 731 » »
Pekach »	1-ső » 750 » »
Pekachjah »	2. » 751 » »
Pekachjah »	1-ső » 752 » »
Menachem »	10. » 753 » »
Menachem »	1-ső » 762 » »

E szerint az assyr invasio és Menachem adózása Phúlnak (Kir. B. XV., 19.) Kr. e. 762—753 közti időben történt meg; ennek azonban ellentmondanak az emlékekben megőrzött tudósítások. Mert III. Tiglát-Pilezer uralkodásának VIII. évében (=738 Kr. e.) a neki hódoló és adót fizető fejedelmek között kommagenei Kustasp, damaskusi Rezin és mások mellett megemlíti »*Mi-ni-hi-im-mí ír Sa-mí-ri-na-ai*«-t, azaz »samariai Menachemet« is. Miután Phúl és Tiglát-Pilezer azonosságát biztos ténynek kell vennünk, a Biblia által meghatározott uralkodási évszám és az assyr emlékek tanúsága között egy elháríthatatlan ellentmondás áll fenn, melynek valami magyarázatot kell keresnünk.

A dolgot még bonyolultabbá teszik azok a tudósítások, melyek teljes határozottsággal mutatják ki, hogy Menachem Azarjah-Uzzia, Judaea királyának kortársa volt. A Kir. B. XV. 17-ben olvassuk: »Azarjáhnak, Judaea királyának 39. évében király lett Menachem, Gádi fia, Izrael fölött 10 évig Somrónban.« Fennebb

(37. o.) láttuk, hogy III. Tiglát-Pilezer uralkodásának VIII. évről szóló annales töredékében tehát a Kr. előtti 738. év történetének tudósításában, a második sorban Az-ri-a-u (=Azarjah) személynév és a »megragadta kezeimet« kitétel fordul elő, a 3. sorban a »ma-da-tu« = »adó« szót olvashatjuk. Egy, szintén a 738. évből származó töredékből látjuk, hogy III. Tiglát-Pilezer a judaeai Azarjah-val ellenséges viszonyba került. Mind a bibliai, mind az assyr forrás szerint, Menachem és Azarjah kortársak voltak; míg azonban a Biblia Menachem assyr kortársául *Phúl*-t említi meg, addig az assyr tudósítások szerint *Tiglát-Pilezer* volt az, ki ellensége volt mind Menachemnek, mind Azarjahnak, s e mellett Azarjahról, mint »Judaea országbeli«-ről, Menachemről, mint »Samaría városbeli«-ről emlékezik még.

De miután Menachem a bibliai chronologia szerint a Kr. előtti 762. évben, m. p. Azarjah uralkodásának 39. évében lett Izrael királya, Azarjah uralkodásának utolsó, tehát 52. éve a Kr. előtti 750/49-ik évre esne, tehát oly évre, melyben az assyr chronologia szerint még semmi esetre sem uralkodhatott Tiglát-Pilezer, mert akkor Assur-Nirári ült Assyria trónján; így az assyr emlékek azon tudósítása, mely Tiglát-Pilezert uralkodásának VIII. évében = 738 Kr. e., érintkezésbe hozza Azarjah-val, nem egyeztethető össze a Bibliával.

A bibliai és assyr chronologia között fennálló különbséget semmi sem bizonyíthatná szembeötlőbben, mint a következő példa:

Kir. B. XV., 29—30-ban olvassuk: »*Pekach*-nak, Izrael királyának napjaiban jött *Tiglát-Pilezer*, Assur királya és elfoglalta Ijjónt, Abélt, Bét-Maákhát, Janóáhot, Kédest, Chaczórt meg Gileádot és Galileát; Naftáli egész országát számkivetésbe vitte Assurba. Összeesküvést szőtt Hósea, Ela fia, *Pekach*, Ramaljahú fia ellen, leütötte és megölte őt és király lett helyette Jótámanak, Uzzija fiának 20. évében.«

Ugyanerről tudósít bennünket III. Tiglát-Pilezer uralkodásának XII. évéből, a Kr. előtti 734-ből való annalestöredék (III. R. 10., No. 2.): »*Bét Omri* országát, a messzít — — — — lakosságának összességét, minden ingóságával együtt Assyriába hurczoltam« és később így szól: »*Pekach* királyukat megöltem és *Hóseát* rendeltem, hogy uralkodjék fölöttük.

A Kr. előtti 734. év, a bibliai chronologia szerint Pekach uralkodásának 17. éve. De, a mint láttuk, 4 évvel azelőtt, Kr. e. 738-ban még Menachem viselte Izrael koronáját; ennek következtében az assyr és bibliai chronologia között olyan ellentét van, mely okvetlenül megoldást követel.

A kérdés annál nehezebb, mert a nagy király éppen eme, Izrael ellen irányított háborújára vonatkozó bibliai adatai, igen jól egyeztetethetők össze az assyr emlékeken fennmaradt tudósításokkal. A nagy díszfeliratból (II. R. 67.) láthatjuk, hogy adót fizetett Tiglát-Pilezernek kommagenei Kustasp, judaeai Joahaz = (Ahaz), edomi Kozmalek, és mindezek oly országok, melyeket a Pi-lis-ta (Philistea) ellen vezetett hadjárata alatt érintenie kellett s mely hadjárat idejéül a közigazgatási lista a Kr. előtti 734. évet jelöli meg.¹⁾

Ugyanezt találjuk a Bibliában is. (Kir. B. XVI. 5—18.) *Rezin* syr király és *Pekach* Izrael királya Jeruzsálem ellen vonulnak és *Ahazt* ostromolják. Ez *Tiglát-Pilezert* hívja segítségül és miután az arany és ezüst adót megfizette, Damaszkuszig eléje megy.

És ez a bibliai chronológiával annyiban egyezik meg, a mennyiben *Ahazt* (v. ö. Kir. B. XVI. 1.) Pekach uralkodásának 17-ik évében, tehát a Kr. előtti 734-ben koronázták meg. De *Azarjah* uralkodásának utolsó, tehát 52. éve, melyben Pekach elnyerte Izrael trónját (lásd Kir. B. XV. 27.) a Kr. előtti 750. évre esik, a mi chronologiailag határozottan ellentmond a Tiglát-Pilezer uralkodásának VIII-ik évében (a Kr. előtti 738. évben) történt eseményeknek. És miután *Phül* és *Tiglát-Pilezer* azonossága biztosan megállapított, sok bizonyítékkal megerősített tény s miután ez a kor assyr chronológiája, az eponymkanon és a ptolemaeusi királylajstrom következtében oly biztos alapokon nyugszik, mint az ókor történetének kevés más adata, a kutatók nem tehetek egyebet, mint hogy kétségbe vonják a bibliai számok helyességét és ezeket többszörösen átjavítják.

Oppert megkísérli ugyan a bibliai számok megmentését, de, hogy megegyeztethesse az assyr chronológiával a Bibliai évszámait, egy második Menachemet és második *Azarjaht* kell fel-

¹⁾ Itt így áll: Bil-dan-ilu ša ír Kal-ha. A-na mât Pi-lis-ta.

vennie, kikről pedig a Biblia nem tud semmit sem. A közigazgatási listában említett Puransagale eponymatumába eső napfogyatkozást a 809. év június 13-án történt eklipsissel azonosítja és nem a Kr. előtti 763. év június 15-én történttel, és így egy 46 évi differentiát kapott, melyet arra való tekintettel, hogy Tiglat-Pilezer uralkodásának első évét ő is a Kr. előtti 745. évre teszi, azzal magyaráz, hogy az eponym-listák hiányosak és ezen hézagok, az ő nézete szerint, még Tiglat-Pilezer uralma előtről valók. Oppert feltevése tehát kettős vizsgálatra szorul, az eponym-listákon belül és a bibliai királyok rendjén belül. A mi az első feltevést illeti, ma már ez nem szorul javításra; *Oppolzer* »Kanon der Finsternissen«¹⁾ című munkájának ismerete s *F. K. Ginzel* »Spez. Kanon der Sonnen- und Mondfinsternisse«²⁾ című műve arra tanít, hogy ebben az esetben csak a Kr. előtti 763. év június 15-ikén történt napfogyatkozásról lehet szó. Nagy kérdés, vajjon nyerünk-e valamit a bibliai számok megmentésével, ha oly kombinációkat kell felvennünk, melyek éppen olyan önkényesek mint bármely adat helyreigazítása.

Általánosságban, abból a körülményből, hogy a feliratok szerint 738-ban még *Menachem*, 730-ban azonban már *Hósea* uralkodott volna, azt a következtetést vonják le, hogy a *Pekach*-nak tulajdonított (20) uralkodási év okvetlenül tévedésen alapul. Ez Samaria elfoglalására való tekintettel, melyet a Kr. előtti 722. évre, II. Sárگون uralmának kezdetére tesznek, legfőljebb 5—6 évig tarthatott. *Stade*³⁾ és *Hommel*⁴⁾ szerint »Menachem hódolata (738-ban) uralkodásának első éveire esik, mert ezáltal erősített meg uralma, de mert Menachem és Pekach között még Pekachja is uralkodott a (Biblia szerint 2 évig), 734-ben pedig már Pekach viseli a koronát, Menachem legfőljebb 740—735-ben kerülhetett a trónra, míg Pekach uralma 20 év helyett csak 2-ig (734—733.) tartott. Hósea 9 évi uralkodási ideje 733—724-ig számítandó (mert Hósea 724-ben, Samaria ostromának kezdetén már assyr fogságba került)«.

Nagyon messzire vezetne, ha ezen kérdések valamennyi

1) Denkschr. der Kais. Akad. d. Wiss. Wien, Bd. LII.

2) Berlin Mayer u. Müller 1899.

3) Geschichte Israels, I. 576.

4) Geschichte Babyioniens u. Assyriens, p. 670.

részletével behatóan akarnánk foglalkozni és ha az ezen problema megoldásával foglalkozó különböző kutatók (theologusok, historikusok, chronologusok) véleményét akarnánk felemlíteni ; elegendő azon tény megállapítása, hogy az assyr és bibliai chronologia között fennálló valamennyi differénciát a bibliai iratok téves adataival akarták megmagyarázni. A Bibliában bizonyára vannak tévedések; de ezek nem nagyobbak és nem számosabbak, mint a milyeneket az ókori történet eme részét megvilágító bármely más forrásanyagban találhatunk és feladatunkul éppen ezen tény bebizonyítását tűztük ki.

De mielőtt problémánkkal foglalkozni kezdenénk, még egy másik esetet kell megvizsgálnunk, mely szintén a Biblia chronológiájának kiindulási pontjául szolgált és mely semmivel sem támaszt kisebb nehézségeket, mint az előbb említett problémák ; ez *Ahab*; Izrael királya uralkodása idejének meghatározása.

A Biblia beszéli, hogy e király többször harczolt a syrok ellen. E harczok elsőjéről a Kir. A. XX. tudósít minket és az elbeszélés így kezdődik : »Ben-Hadád pedig, Arám királya összegyűjtötte egész hadát, harminczkét király volt vele meg ló és szekérhad ; fölvonult, ostrom alá vette Sómrónt és harczolt ellene.« Az előzményekről nem mesél a könyv semmit ; de halunk a fegyverletétel érdekében történt tárgyalásokról, melyek azonban eredménytelenek maradtak. Az egyik kitörés sikerült és a syr seregeket menekülésre kényszerítette, de már egy év letelte után Ben-Hadád ismét Izrael ellen vonul ; ez esetben a döntő ütközetet Apheknél, az jisreeli sikon vívták és a vesztes fél ugyancsak a syr hadsereg. A békét megkötik és Ben-Hadádot az atyja által elfoglalt területek visszaadására kötelezik. Ez a béke azonban nem tart sokáig. Már 3 évvel az apheki csata után (Kir. A. XXII.) újból viszálykodnak. Ez esetben Ahab a támadó fél, ki Joschaphát judaeai király támogatásának tudatában, a syrok birtokában levő Gileadban fekvő Ramát akarja visszahódítani. Ez a hadjárat Ahabra nézve szerencsétlen kimenetelű volt ; halálosan megsebesül és még azon az éjtszakán meghal. Ennyit mond a Biblia ! A Bibliában a legcsekélyebb nyomát sem találjuk annak a háborúnak, melyben Izrael Ahab vezetése alatt, a syrok szövetségesekeként vett részt, míg II. Salmanassar

ama felirata (III. R. 8, 78 k. k.), mely e szavakkal kezdődik: »ina li-mí Dajan—Ašur arah Airu ūm XIV« (Dajan Ašur eponymatumának, Ijjár hó 14-én) és így Salmanassar uralkodásának VI. évében, a Kr. előtti 854. évben történt eseményekről számol be s *Karkar* város ostromáról tudósít, a Salamanassar ellen szövetkezett fejedelmek között megemlíti: »*Dad-'id-ri ša mât Imíri-šu*«-t és »*A-ha-ab-bu mât Šir-'la-ai*«-t. A felirat így szól:

»Dajan-Ašur eponymatumának évében, Ijjár hó 14-én elhagytam Niniveht, átléptem a Tigrist és Giammu a Kassala folyó mellett fekvő városa ellen fordultam. Uralmamnak félelme és hatalmas csapataim támadása megijesztette őket. Önmagukhoz való bizalmukban megölték Giammu urukat. Kitlal és Tulsachabalachi városokba bevonultam s palotáiba isteneimet állítottam fel. Kincstárait felnyitottam, kincseiket magamhoz vettem, zsákmányul ejtettem minden vagyonát és Assur városomba vittem azt. Kitlalból felkeltem és Kar-Salmanassar felé indultam; birkabőr hajókon másodszer is átkeltem az Eufratesen, az áradás ideje alatt. Az Eufrates másik oldalán uralkodó királyok: Karkamisi Sangar, Kumachi Kundaspi, Arami, Guzi fia, Chajan Gaber fia, patini Girparud és gamgumi Girparud adóját, mely aranyból, eüstből, ólomból, rézből és rézedényekből [áll], Assur városának szántam és odavittem. Az Eufrates másik oldalán Sagur fölött, Pitru városában [adót] szedtem be. Az Eufratesből elvonultam és Chalman város ellen vonultam, a csatát kerülték, átkarolták lábaimat. Ezüstöt és aranyat sarczoltam és Rammannak Chalman istenének gazdag áldozatokat mutattam be. Chalmanból elindulva hamathi Irchulin városai ellen vonultam. Adinnu városát, Barga városát, és Argana királyi várost elfoglaltam; foglyait, minden ingóságát, palotáinak kincseit elvittem és palotáit felgyújtottam. Argana városból felkeltem és *Karkar* felé vonultam. *Karkar királyi várost elpusztítottam, szétromboltam és tűzben égettem el.* Damaszkusi Dad-'id-ri 1200 kocsija, 1200 lovasa és 20.000 embere, hamathi Irchulin 700 kocsija, 700 lovasa és 10.000 embere, *A-ha-ab-bu mât Šir-'la-ai* 2000 kocsija és 10.000 embere, Mu-us-ri országból 1000 ember, 10 kocsi és 1000 ember Irkana országból, arvadi Matinutbaal 200 embere,

2000 Usunat országbeli ember, sizani Adunubaal 30 kocsija és 10.000 embere, arbai Gindibuh 1000 tevéje, — — — — amonni Ruhub fiának, Buhsának 100 embere : ez a 12 fejedelem segítségére sietett és csatára készen vonultak fel ellenem. Azon magasztos segély mellett, melyet Ašur az Űr nyújtott, azon félelmes hatalommal, melyet az előttem járó, nagy Oltalmazó adott nekem, harczoltam velük. Karkar várostól Kirzanig győztem le őket, csapataikból 1400 embert öltem meg, mint Ramman isten sujtottam le rájuk villámomat.«

Az itt felemlített nevek közül különösen kettő keltheti fel érdeklődésünket : *damaszkusi Dadri és sirlai Ahab*. Dadri nevet általában Hadadri = Hadadezer = Benhadad-nak értelmezik és »sirlai Ahab«-ban izraeli Ahabot, tehát a Bibliában előforduló Ahabot vélik felismerni, bár a Biblia az egész eseményről egy szóval sem emlékezik meg. És mert a karkari csata II. Salmanassar uralkodásának VI. évében történt, tehát a Kr. előtti 854. évben, ezt az évszámot használják Ahab trónrajutásának közelebbi meghatározásánál. Így következtetnek : Ahabnak a Salmanassar elleni, Dadri (= Benhadad) szövetségeseként végigharczott háborúja, az apheki csatában kötött szövetség következménye, melyről a Kir. A. XX. 34. beszél. Miután ezen csata után Izrael és Syria között egy 3 éves, békés szünet állott be (v. ö. Kir. A. XXII. 1.), mely után a Rammat-Gilead elleni elkeseredett harc következett, a melyben Ahab halálosan megsebesült, úgy az apheki csatát, Ahab a Bibliában ránhagyott 22évi uralkodási idejére való tekintettel, ezen király 20. évébe helyezhetjük ; akkor a karkari csatát Ahab uralmának 21. évében vívták meg, a mi Dajan Ašur eponymatumának éve = II. Salmanassar uralkodásának VI. évével = 854 Kr. e. és így Ahab uralmának első éve a Kr. előtti 874. év.

De akkor a Biblia adataira támaszkodva a következő tételeket állíthatjuk fel :

Ahab	22 évi uralma	874—852	Kr. előtt		
Ahasja	2	»	»	852—850	»
Joram	12	»	»	850—838	»
Jehu	29	»	»	838—809	»

Ezzel azonban az assyr emlékek tudósításaival kerülünk szembe. II. Salmanassar annaleseinek egy fragmentuma (III. R. 5, N° 6. 40—65) így szól: »Uralkodásomnak 18. évében léptem át 16-odszor az Eufratest. Damaszkusi *Hazael* seregeinek tömegében bízva, összegyűjtötte számtalan csapatát és a Sanir hegységet, a hegyek csúcsát, szemben a Libanon hegységgel, várává tette meg. Vele harcoltam és vereséget okoztam neki. 1600 harcosát győztem le fegyveremmel és elvittem 1121 kocsiját és 470 lovasát minden készletével együtt. Hogy megmentse életét, elmenekült, de én üldöztem őt és Damaszkuszban, királyi városában támadtam meg őtet; ültetvényeit elpusztítottam. A Haurán hegy felé vonultam és számtalan várost pusztítottam el és gyújtottam fel; számtalan foglyot vittem el. A tenger közvetlen közelében álló Belires hegység felé indultam és felállítottam ott királyi képmásomat. Ebben az időben adót hoztak nekem a Tyriaiak, a Sidonbeliek és *Jehu Omri fia*.«

II. Salmanassar uralkodásának 18. éve a Kr. előtti 842. évnek felel meg. Ha már most *A-ha-ab-bu mât Sir'-la-ai* azonos »*Ahab, Izrael királyával*«, akkor Ahab és Jehu között legfőljebb 12 évi különbség van, míg a Biblia legalább 14 évi időközt kíván még akkor is, ha a karkari csatát Ahab életének utolsó évére és Jehu adófizetését ennek első évére tesszük. A Biblia és az assyr adatok között fennálló eltérés még sokkal nagyobb arányokat ölt, ha Izrael többi királyának uralkodási idejét is vizsgálat alá vesszük, mert akkor a fenti (50. oldalon adott) táblázatot folytatva a következő adatokat nyernők:

Joahas	uralkodott 17 évig, tehát	809—792
Joas	» 16 » »	792—776
II. Jerobeam	» 41 » »	776—735

míg az assyr emlékek a 738. évben, már »samariai Menachemet« említik. És a két forrás közötti ellentét még föltünőbb volna, ha a chronológiai sorrendet Hósea uralkodásának 9. évéig, tehát Samaria pusztulásáig folytatnók.

És valóban, csak a bibliai adatok volnának hibásak? Nem lehetne a hibát az assyr tudósításokban felsorolt nevek félreértésével vagy valamely más feltevással megmagyaráznunk?

Általában, a II. Salmanassar feliratában említett »A-ha-ab-bu mât Sir-'la-ai«-t izraeli Ahabbal azonosítják, pedig a babylon-assyr feliratok egyikén sem fordul elő »Izrael országának« mât Sir-'la-ai«-jal való meghatározása, mert mindenütt, hol e feliratokban szó van »Izrael országáról«, ezek ezt mint »mât Hu-um-ri-i«-t említik. Így Jehuról nemcsak a fennebb idézett felirat beszél, mint »Ja-u-a habal Hu-um-ri-i«-ről, hanem e néven nevezi a nimrudi obeliszki is. Míg Juda birodalmat »mât Ja-u-da-ai«-nak nevezik (így ez pl. III. Tiglat-Pilezer nagy díszfeliratán: »Ja-hu-ha-zi mât Ja-u-da-i« és Taylor hatoldalú, Szanheirib 3. hadjáratáról szóló agyagprismáján is, a mely így szól: »Ha-za-ki-ja-u mât Ja-u-da-ai etc.), addig Izraelről, mint »mât Hu-um-ri-i«-ről vagy »Mât Bêt Hu-um-ri-i«-ről emlékeznek meg. III. Ramman-Nirári uralkodásának 10. évéből való felirata (I. R. 35.) e királynak (uralkodott 811—783.) adót fizető több népről emlékszik meg; ezek között találjuk: mât Si-du-nu, mât Hu-um-ri-i«-t etc. III. Tiglat-Pilezer uralkodásának 12. évéről Kr. e. 734. szóló annales egy töredékében olvassuk: »Bit Omri országot (Mât Bît Hu-um-ri-a) a messzit... lakóinak összességét minden ingóságával együtt Assyriába vittem.« És ezután: »Pa-ka-ha šarru-šu-nu a-du-ak-ma« azaz: »Pekah királyukat megöltem.« Izraelről tehát itt is mint »mât Hu-um-ri-i«-ről emlékezik meg.

Igaz ugyan, hogy Menachemről nem mint Omri házához tartozóról beszél, hanem (lásd Tiglat-Pilezer 738-ból való feliratát) mint »Mi-ni-hi-im-mi Sa-mi-ri-na-ai« azaz: »a samariai Menachem«-ről, tehát székvárosának nevére nevezi el. Ennek oka van; ismeretes, hogy Menachem ben Gadi nem Jehu házának utóda, hanem egy tiszt volt, ki a trónviszályok útján (mialatt Sallum, trónbitorló ellen harczolt és ezt legyőzve megölte... v. ö. Kir. B. XV. 14.) került Izrael trónjára. Nem lehetetlen, hogy maga Menachem adta magának a Sa-mi-ri-na-ai השמרני a samariai vagy Samariából való melléknevet, a Sallum fölött vívott győzelmére való tekintettel, mert feltűnő, hogy Tiglat-Pilezer 734-ből való feliratai Izrael népéről, mindenütt az assyr feliratokban használt névvel »Omri országa« emlékeznek meg. Soha nem említik Izraelt »mât Sir-'la-ai« néven. II. Salmanassar előbb említett felirata az egyedüli, hol Ahabot, mint

»A-ha-ab-bu mát Sir-'la-ai«-t említik. És különösnek kell hogy találjuk, ha ugyanaz a király, ki az uralkodásának 8. évében történt eseményeket felsoroló feliratokban, a trónbitorló *Jehu* királyt mint »*habal Hu-um-ri-i*«-t említi, Ahabról pedig, ki »*Omri fia és törvényes utóda* volt, mint a »*sirlai Ahab*«-ról beszél. Ez — azt hiszem — elég érthető útmutatás lehet számunkra, hogy A-ha-ab-bu mát Sir-'la-ai Ahab Izrael királyával való, általános elfogadott azonosítása, nem helyes.

Nagyon nyomós érv azonban — és ezt az érvet érvényre is juttatják — hogy az assyr tudósításokban Ahab mellett damaszki Dadidri (= Hadadiri = Hadadezer = Benhadad) is szó esik s a Biblia tényleg Ahabot, mint Benhadad szövetségesét említi meg, mert a Biblia szerint (Kir. A. XX. 34.) Ahab az apheki ütközet után Benhadad syr királylyal lépett szövetségre. Ehhez járul, hogy Jehu syriai kortársául mind a Biblia, mind az assyr tudósítások Hazael nevét említik.

De ha Dadidri = Benhadad egyenletet megdönthetetlen helyeségűnek fogadjuk is el, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy Benhadad és Hazael neve, a syr fejedelmi listában nem oly ritka, s így nem állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy a bibliai Benhadad azonos a karkari csatát vezénylő fejedelemmel. Tegyük fel, — a mi mindenesetre nincsen kizárva — hogy Joram király idejében (Kir. B. VIII. 15.) trónrajutott Hazael, Benhadad fia, nem azonos azzal a Hazaellal, ki (Kir. B. X. 32.) Jehu idejében Izrael ellen vonult. Hiszen könnyen lehetséges, hogy Jehu uralkodásának elején (ki, mint később látni fogjuk, Kr. előtti 863—835-ben igazgatta Izrael kormányát) Syriában trónváltozás volt, melynek következtében a Joram idejében trónra jutott Hazael után egy Benhadad következett volna, kinek fia azután az a Hazael lett volna, kiről a Kir. B. X. 32. szól és kiről a II. Salmanassar 18. uralkodási évéből (= 842. Kr. e.) való annalesek is megemlékeznek. Akkor azután az a Dadidri (vagy Benhadad), kit a Salmanassar feliratok mind »A-ha-ab-bu mát Sir-'la-ai« kortársát említenek, nem azonos Benhadad Ahab király kortársával. És a mi A-ha-ab-bu mát Sir-'la-ai-t illeti, ez nem azonos *Ahab királylyal, Omri fiával és utódjával*, mert akkor biztosan *habal Hu-um-ri-i*-nek neveznék és nem »mát Sir-'la-ai«-nak; Ahab a Sirlita tehát, így szabad, sőt így kell most következtet-

nünk, nem Ahab király, hanem egy hadvezér, ki a Kr. előtti 842-ben, a karkari csata alkalmából, damaszki Dadidrive szövetségben harczolt II. Salmanassar ellen s melléknevét valószínűleg a Jizreel יִזְרְעֵאל helység neve után vette fel, a Kir. A. XXII-ben lévő נָבוֹת הַיִּזְרְעֵאֵל (azaz jizreeli Naboth) analogiája szerint. Izrael történetében ez az eset nem állana páratlanul. Joram is, a Syrok elleni, ramath-gileadi harczokban a vezérek felügyelete alatt hagyta seregét és a fővezérletet egy bátorságáról híres »Jehu ben Joschafat ben Nimsi« nevű harczosára ruházta át.

Hogy ezt közelebből is megokolhassuk, meg akarjuk először mutatni, hogyan oldhatók meg a Bibliában megőrzött uralkodási számok egybetolásával a Biblia látszólagos belső ellentmondásai. Ez a megoldási elv, mint már előbb említettem nem új ; Lederer¹⁾ is ezáltal akarta a biblia choronológiát biztosabb alapokra helyezni. Ezen megoldási kísérlet mi általunk használt módszere azonban lényegesen különbözik az eddigiektől.

Mindenek előtt tekintettel kell lennünk azon körülményre, mely szerint a Bibliában említett uralkodási számok nem mindig felelnek meg az uralkodás valódi tartamának. Ha a Biblia azt mondja : A király X évig uralkodott, akkor az éppen úgy jelentheti, hogy a király uralkodásának X-edik évében halt meg, tehát X—I évig uralkodott, mint azt, hogy teljes X évig ült a trónon, tehát az (X + 1.) évben halt meg.

Hogy közös kormányzások tényleg elő is fordultak, azt egyenesen a Biblia bizonyítja. Kir. B. VIII. 16-ban olvassuk : »És Joramnak, Acháb fiának, Izrael királyának ötödik évében, mikor Jehosafát még királya volt Jehúdának, király lett Jehoram, Jehosafátnak Jehúda királyának fia«. Itt egészen kétségtelen, hogy Jehoram atyja királysága alatt kormányzott, atyjával együtt.

Azarjahról (Uzzia) halljuk (v. ö. Kir. B. XV. 5.), hogy kiutést kapott, mely élete végéig gyötörte s helyette fia Jotham igazgatta az országot.

És ha azt olvassuk (Kir. A. XVI.), hogy Asza Judaea királyá-

¹⁾ Die biblische Zeitrechnung. Programm zum Jahresbericht der K. Studienanstalt Speier für das Schuljahr 1887/8.

nak 27. évében Zimri volt Izrael királya, kinek 7 napos uralma után Izrael két pártra szakadt, melynek egyik része Tibni, a másik része Omri hive volt és halljuk, hogy Omri Asza 31. évében lett király s 12 évig uralkodott, míg másrészt Asza uralmának 38. évében már Ahab, Omri fia viselte a koronát, úgy ezt csak azzal magyarázhatjuk, ha felveszszük, hogy Aszá uralmának 27. évében Zimri halála után Omri és Tibni együtt uralkodtak, de Aszá 31. évében Omri már egyeduralkodó volt s uralmának 12 éve attól az időtől számítódik, mikor Zimri halála után (Asza 27. évében) uralomra jutott.

Asza 38. évében (tehát Omri 12.-ében) Ahab lett a király. De Ahab már Omri 10. évében (tehát Asza 36.-ában) atyjával együtt uralkodik, mert csak így magyarázható, hogy Ahazját, Ahab fiát és utódát Joschafát, Asza utóda uralmának 17. évében koronázták királylyá. Épen így fel kell tennünk, hogy az a két év, a mit a Biblia (Kir. A., XXII. 52) mint Ahazjáh uralmának tartamát határozott meg, nem teljes két év, hanem hogy Ahazjah második évében már Jorám ült a trónon, mert csak így érthető, hogy ez (v. ö. Kir. B. III. 1) Joschafát uralmának 18. évében került a kormányra. De mert Joschafát 25 évig uralkodott (Kir. A., XXII. 41) és fia Joram (vagy Jehoram) már izraeli Jorám uralmának 5. évében került volna trónra, ez csak úgy lehetséges, ha ő (Jehoram) Josehafát atyja uralmának 23. évtől kezdve vele együtt kormányzott. A Kir. B. VIII. 25. és VIII. 29. közötti ellentmondás is úgy oldható meg, hogy Ahazjah, Jehoram fia, atyjának 8., izraeli Joram 12. évében lett Judaea egyeduralkodója, de már atyjának 7. izraeli Joram 11. évében osztozott atyjának hatalmában.

És így folytatódik ez tovább. Így nyerjük az e munka végén függeléként mellékelt táblázatot, melyben Judaea és Izrael királyainak uralkodási idejét tüntetjük fel s melyben az egyik állam királyai uralkodási évszámainak a másik melletti interlinearis elhelyezésével világosan mutatjuk ki, hogy az uralkodási éveket nem számítottuk egy kiindulási ponttól. Az első oszlopban Judaea a másodikban Izrael királyait vezetjük be, míg a harmadik oszlopban az ezeknek megfelelő, a keresztény időszámítás szerinti évszámokat tüntetjük fel, hol a Kr. előtti 722. év, Samaria városa pusztulásának éve szolgált kiindulási pontul.

Ha ezeket a táblázatokat megvizsgáljuk, úgy azt látjuk, hogy *Jothamot* kivéve, Judaea valamennyi királyának uralkodási tartama nem egyeduralkodásuk kezdetétől, hanem kormányzásuk tényleges kezdetétől, atyjukkal való együtt-uralkodásuktól számítódik; *Jothamra* nézve a Kir. B. XV. 30-ban megjelölt 20 uralkodási esztendejét kormányzásának első kezdetétől, atyjával, *Uziával* való együtt-uralkodásától számították, a Kir. B. XV. 33-ban említett idő (16 év) azonban az egyeduralomra vonatkozik. S ezért az illető bibliai helyet így fordíthatjuk: »25 éves korában lett *Jotham* [egyed]uralkodó és 16 évig kormányzott *Jeruzsálemben*«. Ugyanez az eset áll fenn *Izrael királyainál* is. Mindazon királyok uralkodási idejét, kik már atyjuk idejében vezették az ország dolgait, nem az egyeduralom napjától, hanem tényleges kormányzásuk kezdetétől számítják; csak *II. Jérobeam* kivétel itt, mert a Bibliában említett 41 évi kormányzási idő az egyeduralomtól számítódik.

A mellékelt táblázatokon azokat az ellentéteket, melyek a Királyok könyvei némely adatainál felmerülni látszanak, nagyjában kiküszöböltük. Most az a kérdés merül fel, hogy viszonylik az ezen bibliai adatok alapján felépült chronologia az emlékek tudósításaihoz.

Kezdjük *Ahab királylyal*. *II. Salmanassar* feliratában felépő »*A-ha-ab-bu mât Sir-'la-ai*«-ra való tekintettel, ki (*II. Salmanassar* uralmának VI. évében = 854 Kr. e.) a karkari csatában több fejedelemmel együtt résztvett az assyrok elleni harcban és kit általában *izraeli Ahabbal* azonosítanak, ezen *Ahab* uralkodási idejét úgy állítják fel, hogy a Kr. előtti 854. év legyen e király utolsó uralkodási éveinek egyike és így a mi táblázatunk 24 évi eltérést mutat a *Salmanassar* tudósítása alapján felépített chronológiával szemben. Mi azonban (lásd 52. k. k.) már kifejtettük azokat az okokat, melyeknél fogva azt az általános felfogást, hogy »a sirlai *Ahab*« = *Ahab*, *Izrael királyával* elvethetjük. Miután *Izraelt* az assyr feliratok mindenütt másutt mint »*mât Hu-um-ri-í*«-t és nem mint »*mât Sir-'la-ai*«-t említik és miután maga *Salmanassar* uralkodásának XVIII. évéből (= 842 Kr. e.) származó feliratban *Jehut*, egy trónbitorlót, mint »*habal Hu-um-ri-í*«-t nevezi meg, nagyon különösnek látszik, hogy ezen *Ahabot*, *Omri fiát* és törvényes utódát *II. Salmanassar*

uralkodásának XII. évéből (= 854 Kr. e.) származó felirat, nem mint »habal Hu-um-ri-i«-t Omri fiát (vagy utódát) említi, hanem a Sirlainak (= Izraelita?) nevezi. Ez véleményem szerint elég ok arra, hogy »A-ha-ab-bu mât Sir-'la-ai«-ban ne lássuk Izrael királyát, hanem valamely más ily nevű vezért, ki 854-ben, más népek szövetségében a karkari csata alkalmából harczolt Salmanassar ellen. Jehu egyik hadvezére volt; őt bízta meg e király a Salmanassar ellen induló izraelita csapatok fővezérletével és ekkor csak elődeinek példáját követte, mert éppen őt (Jehut) tette meg Joram király a ramat-gileadi csatában harczoló csapatok fővezérévé.

A dolgok ilyenén való felfogásánál a Biblia és az emléktudósítások között fennálló ellentmondás megszűnik és miután Jehu uralmát a Kr. előtti 863—835. évre teszszük, a nimrudi fekete obelisztk ama tudósításával is megegyeztethető e felfogás, mely Jehu Salmanassárnak a 842. évben fizetett adójáról beszél.

De az általunk adott táblázat chronológiájának keretébe egy oly másik emlék hagyományát is beilleszthetjük, melynek számadatait az eddigi chronologia alapján kétségbe kellett vonnunk. Az ismert *Mésa-féle felirat*ra gondolok. Ez beszéli, hogy Omri Izrael királya Moab országát sok éven át sanyargatta és elfoglalta Medeba országot, a mit Omri fia is megőrzött. Mésa Moab királyának végül sikerült az ország visszafoglalása. A felirat egy hiányos része, mely így hangzik: »És Omri birtokába vette Medeba országot és lakott benne — — —[fia] fiának idejéig, 40 évig«, mindenféle magyarázatra adott okot, mert ezt a 40 évet semmi módon sem tudták a Biblia cronológiájával összeegyeztetni. Ebben a 40-es számban oly kerek számot láttak, melynek semmi jelentősége nincs és így a Biblia chronológiájában nem használható. Ha azonban ezt a tudósítást a Biblia azon elbeszélésével egészítjük ki, melyet a Kir. B. III.-ban találunk s mely Joramnak Moab viszaszerzésére irányuló törekvéseiről beszél, akkor a Mésa-feliratban említett 40 év nem vonatkozik egyedül Omrira és fiára Ahabra, hanem Joramra, Omri unokájára is. Táblázatunkból láthatjuk:

Omri egyeduralkodó	5	»	»	p. 903—898 Kr. e.
Omri + Ahab	3	»	»	» 898—896 » »
Ahab egyeduralkodó	19	»	»	» 896—877 » »
Ahasja első éve	1	»	»	» 876—875 » »
Ahasja második éve, Joram első éve	1	»	»	» 875—874 » »
Joram 2—12. évéig	11	»	»	» 874—863 » »
<hr/>				
Azaz. . . .	40 év	m. p.	p. 903—863	Kr. e.,

a hogy ezt a Mésa-féle felirat megköveteli.

Az a bibliai tudósítás, mely ama előnyökről beszél, melyeket Jerobeám szerzett a syriaiakkal szemben (Kir. B. XIV. 25—28), a mikor Damaszkust és Hamathot visszacsatolta Izraelhez és így visszaállította Izrael teljes határát »Hamathtól a tengerig«, valamint III. Ramman-Nirári palotafeliratában (I. R. 35. No. 1.) felemlített események teljes mértékben megegyeznek a mi chronológiánkkal, mert III. Ramman-Nirári a Kr. előtti 811—783-ban uralkodott s ez az idő a mi chronológiánk szerint összeesik II. Jerobeam izraeli királyságával.

A másik megoldásra váró kérdés *Menachem* és *Pekach* Izrael királyainak és *Uzia* (= Azarjah) Judaea királya uralkodási idejének meghatározása. A III. Tiglát-Pilezer uralkodásának VIII-ik évéből (= Kr. e. 738) való assyr feliratok »*Az-ri-ja-a mât Ja-u-di*« azaz »Judaea országbeli Azarjah«-ról beszélnek, kivel ebben az évben Tiglát-Pilezer ellenséges viszonyba került; és az assyr nagy királynak adót hozó fejedelmek között damaszkusi Rezin mellett megemlítik »*Mi-ni-hi-im-mi ír Sa-mi-ri-na-ai*«-t »samariai Menachemet« is, míg a mi táblázatunk szerint Menachem 762—752-ig uralkodott és Azarjah uralkodásának utolsó éve a Kr. előtti 750/49. évnek felel meg. A kérdést még bonyolultabbá teszi az a bibliai tudósítás (Kir. B. XV. 29), mely Menachemnek az assyr királynak fizetett adójáról szól. Itt olvassuk: »Jött Phúl, Assúr királya az ország ellen és adott Menachem Phúlnak ezer kikkár ezüstöt, hogy vele legyen hatalma arra, hogy kezében megerősítse a hatalmat.« Phúl és Tiglát-Pilezer azonossága ma már kétségtelen dolog, miután az emlékfeliratok nyomán biztos tudomásunk van arról, hogy III. Tiglát-Pilezer, mielőtt Assyria trónját magához ragadta volna, mint assyr hadvezér a Phúl

nevet viselte és mint babyloniai király is ezt a nevet tartotta meg. És ma tudjuk azt is, hogy a ptolemaeusi regenskanon »πρώτος«-ja III. Tiglát-Pilezer assyr király. Ehhez járul a Bibliának (Kir. B, XVI. 5—18) a III. Tiglát-Pilezer díszfeliratában említett (II. R. 67), ezen király 12. uralkodási évében (Kr. e. 734) történt eseményekről szóló jelentésekkel való megegyezése. A Biblia beszéli, hogy Syriából való Rezin és izraeli Pakach Jeruzsálem ellen vonult, mire Ahaz, Judaea királya Tiglát-Pilezer assyr királyhoz folyamodott segítségért, a mit Tiglát-Pilezer a megfelelő adó lefizetése után meg is adott. A Biblia ezen eseményeket Pekach uralmának 17. évére teszi, a mi az assyr feliratokból leszármaztatott chronológiának ellentmond, mert e szerint 738-ban még Menachem uralkodott Izrael fölött és így a 734. év nem lehet Pekach uralkodásának 17. éve.

A mi táblázatunkra vetett pillantás azonban meggyőző minket arról, hogy éppen a Kr. előtti 734/33. évben lett Ahaz egyeduralkodó és hogy ez Pekach kormányzásának 17. éve. Itt tehát nincs ellentmondás a Biblia és az assyr tudósítások között, valamennyi felmerült idevágó nehézséget megoldhatjuk táblázatunk segítségével. Sőt a Hosea összeesküvésének idejét illető chronologiai tétel is egészen jól egyeztethető össze úgy a bibliai tudósításokkal (Kir. B. XV. 30), mint az assyr emlékek adataival. A Biblia így szól: »Összeesküvést szőtt Hosea Éla fia, Pekach Remaljahu fia ellen, leütötte és megölte őt és király lett helyette Jothamnak, Uzia, fiának huszadik évében.« III. Tiglát-Pilezer egyik annales-töredékében (III. R. 10. No. 2) olvassuk a következőket: »Pekach királyukat megöltem és Hoseát rendeltem, hogy uralkodjék fölöttük«. A Biblia az összeesküvés évül Jotham, Uzia fiának 20. évét jelöli meg; az assyr tudósítás III. Tiglát-Pilezer 12. évéből, azaz Kr. e. 734-ből való és ez megegyezik az assyr közgazdasági listával, mely a 734. évre nézve ezt a tudósítást közli: »a-na mât Pi-lis-ta«, mely expediciónak alkalmával a Pekach ellen vezetett hadjárat is volt. De a mint tekintettel Kir. B. XVII. 1-re fel kell tennünk, hogy a Hosea-féle összeesküvés, melynek következtében Hosea Pekach ellenkirálya volt, Jotham 20., tehát Ahaz Judaea fölötti egyeduralmának I-ső = Pekach uralmának 17. évében = a Kr. e. 734. évben történt, Pekach megöletése és Hosea Juda fölötti uralma pedig csak 3 évvel ké-

sőbb következett be, úgy föltehetjük, hogy az assyr tudósító Pekach megöletését és Hósea trónrajutását, mert ez utóbbi a Pekach ellen vezetett diadalmas hadjárat eredménye volt, ezzel együtt őrizte meg, ámbár Pekach megöletése, mint a Hósea ellene való összeesküvésének eredménye, csak később következett be. (V. ö. Tiele):¹⁾ »A Pekach és Hóseát tárgyaló feliratok igen hiányosak. Nem mondják, vajjon Pekacht Tiglát-Pilezer, vagy ennek parancsára ölték-e meg, bár úgy mondják, Hóseát ő emelte a trónra. Ezt azonban nem kell szó szerint vennünk, mert ez csak Hósea bitorlásának elismerése lehetett és így inkább tekinthető a Biblia kiegészítésének, mint ellentmondásnak.«)

A mi chronologiai táblázatunknak az assyr emlékek tudósításaival való megegyezés abban is kifejezésre jut, hogy Ahaz adófizetése Damaskusban történt (v. ö. Kir. B. XVI. 30), hová²⁾ — az assyr tudósítások szerint — a nagy király 732-ben, a város elfoglalása után összehívta az adót fizető fejedelmeket.

A 734. évi vonatkozásokban tehát a bibliai chronologia semiféle nehézséget nem okoz. Annál nagyobbak azok a kétségek, melyek *izraeli Menachem* és *judaeai Azarjah* (= Uzia) problémájára vonatkoznak. Az assyr tudósítások Tiglát-Pilezer uralmának VIII. évében (738 Kr. e.) történt eseményeknél emlékeznek meg ezekről, a mi mind a Bibliának, mind a mi chronológiánknak ellentmond. A tévedés, és véleményem szerint egy könnyen magyarázható tévedés itt az assyr tudósításokban fordul elő.

Miután feliratilag bizonyítható be,³⁾ hogy Phúl assyr név, mely mint *Pu-u-lu* (Pûlu) Sargon, Tiglát-Pilezer második utódjának idejéből való emléken, egy tiszt neveként fordul elő és Tiglat-Pilezert a ptolemaeusi regenskanon valóban πώρσο = Pûlu-nak nevezi, úgy megokolt az a feltevés (melyet különben ma már az összes tudósok osztanak), hogy III. Tiglát-Pilezer, mikor még assyr hadvezér volt, a Pûlu = פִּלּוּ nevet viselte és csak mikor Assyria ura lett, cserélte fel ezt a Tuklat-habal išarra = Tiglát-Pilezer (תַּגְּרֵת־פִּלְאֶסֶר) névvel. Mint assyr fő-

¹⁾ Babylon-Assyr Gesichte I—234.

²⁾ V. ö. *Schrader*, Die Keilinschriften u. das Alte Testament. Giessen 1883. 265.

³⁾ U. o. 230. l.

vezért talán közvetlen előde Asur-Nirari küldte Syria ellen. A közigazgatási listákon a 754. évnél valóban ezt olvassuk : »Ana mât Ar-pa-da« tehát ugyanazt a megjegyzést, a melyet a 743, 742, 741 és 740-es éveknél találunk és így éppenséggel nem lehetetlen, hogy Phúl volt az, kit az Arpad felé irányuló expeditio fővezérletével bíztak meg, vagy legalább is ő volt az egyik vezér. És ezzel a hadjáratlalt kapcsolatban kerülhetett ellenséges viszonyba Azarjah-val (= Uzia) és ekkor vehette meg Menachem, megfelelő adó fejében, országának békéjét (v. ö. Kir. B. XV. 19—20). Chronologiailag ez nem lehetetlen, mert a mi számításunk szerint a 754. évben uralkodott még mind Azarjah, mind Menachem. Az a körülmény, hogy Phúlról a Biblia nem mint hadvezérről (Tartan, Rabsak) beszél, hanem mint מלך אשור-ról, Assyria királyáról emlékezik meg, kevésbbé jöhet tekintetbe, mert későbbben valóban király lett és a »פול מלך אשור«-t így tehát »Phúl Assyria [későbbi] királya« kellene fordítanunk. Miután — mint világosan láthatjuk — a 738. év eseménye a 742—40-ben lejátszódott események következménye, mely években a közigazgatási listák tanúsága szerint szintén indítottak Arpad ellen irányuló expeditiókat, könnyen lehetséges, hogy később az illető események megörökítésénél a 754. és 738. év eseményeit kapcsolatba hozták egymással, a mi annál könnyebben történhetett meg, mert mind a két hadjáratnak Tiglát-Pilezer volt a vezére és mind a két expeditiót egy Arpad ellen irányuló háború vezette be. Így magyarázható meg, miért említi a Biblia Phúl-nevét és hogyan kerülhetett a 738. év eseményeit feljegyző elbeszélésbe Menachem és Azarjah neve, kik a bibliai chronologia szerint ekkor már nem éltek. A különböző, de egymással rokon eseményeknek ilyen téves összekapcsolása nem ismeretlen a történet előtt és hibák az assyr feliratokban is előfordulhatnak. C. P. Tiele¹⁾ a nimrudi feliratokra (Lay. 33, 8) vonatkozólag így nyilatkozik : »A nimrudi feliratok (Lay. 33, 8) azon tudósítása, hogy ő (Sargon) legyőzte a messzi Judaea országot, egészen páratlanul áll és az író tévedésén alapulhat csupán, ki Judát Izraellel cserélte fel.« A mi azokat az annaleseket és díszfeliratokat illeti, melyek a III. Tiglát-Pilezer által felépített központi

¹⁾ Babylonisch-Assyrische Geschichte, I. Teil pag. 258.

palota falait díszítik és melyek most a mi kutatásaink számára jönnek tekintetbe, Hommel¹⁾ így nyilatkozik: »A falakat művészien készített, az 1—14. évig tartó, majdnem megszakítás nélkül folyó háború jeleneit ábrázoló domborművek és az ezeket kísérő, annaleseknek megfelelő, magyarázó szövegek borítják; ezen utóbbiak uralkodása kutatásánál főforrásul szolgálhatnak, ha Asarhaddon nem csonkította volna meg őket és nem használta volna saját palotájának felépítéséhez. Ez annál sajnálatraméltóbb, mert a díszfeliratok, melyekből szintén nincsen teljesen ép példányunk, nem mutatnak pontos chronologiai sorrendet és így mind a díszfeliratok, mind az annalestörödékek több fejezetének elhelyezésénél két vagy három lehetőség között ingadozunk.«

Más helyen Sargon »Samaria ostromával és meghódításával« dicsekszik. (Ir Sa-mí-ri-na al-ví ak-šud), bár elődje IV. Salmanassar volt a város ostromlója és ez Sargonnak érett gyümölcsként hullott ölébe IV. Salmanassar 722. Tebet hóban történt elhúnyta után. Hommel²⁾ itt megemlíti: »ha az »ostromoltam és bevettem« kifejezést szószerint akarnók értelmezni, ezt csak abban az esetben tehetnők, ha felvesszük, hogy Sargon volt a várost ostromló csapat fővezére.«

Ugyanez az eset áll fönn Phulnál, ki már jóval trónralépése előtt Assyria fővezére volt és így azokat az eseményeket, melyek vezetése alatt történtek, úgy említi meg, mintha azokat mint király vitte volna végbe, a mi itt a 754—738. év eseményeinek rokonságára való tekintettel igen valószínű.

Igy tehát nincs szükség arra, hogy a bibliai adatokat hamisnak és valótlannak tekintsük és nem kell Pekach 20 évi uralkodási ideje helyett (Kir. B. XV. 27.) 4—5 éves uralmat felvennünk.

Most már csak a *Hizkia-problema* megoldatlan. A Biblia a következő adatokkal szolgál: (v. ö. Kir. B. XVIII. 9—10.) »Volt pedig Chizkijahu király IV. évében, az VII. éve Hoseának Éla fiának, Izrael királyának, feljött Salmanészter Assur királya Sómrón ellen és ostrom alá vette. És bevette három év multán;

¹⁾ Geschichte Babyioniens u. Assyriens, p. 649.

²⁾ Geschichte Babyioniens u. Assyriens, p. 700.

Chizkajahu VI. évében az IX. éve Hoseának, Izrael királyának, vetetett, be Sómron.»

Samaria elfoglalásának elbeszélésével kapcsolatban a Biblia (Kir. B. XVIII. 13—XIX. végéig) Szanheribnek Juda ellen irányuló hadjáratát említi meg, mely így kezdődik: »Chizkijahu király XIV. évében pedig fölment Szanherib Assur királya mind Juda erősített városai ellen és elfoglalta azokat.«

A királylajstrom szerint Szanherib 705-ben került uralomra és így a Juda ellen irányuló hadjáratnak okvetlenül ez után kellett bekövetkezni, a mi azonban ellentmond az idézett bibliai szövegnek. Mert, miután Samaria elfoglalása a 722. évben, a Biblia szerint Hizkia VI. évében történt, Hizkia XIV. évének a 715/14. évnek kell megfelelni. Szanherib palesztinai hadjáratának idejét nem tudjuk egészen pontosan meghatározni, mert az erről megemlékező assyr felirat az egyes eseményeket nem uralkodó-évek, hanem hadjáratok szerint meséli el. Annyi bizonyos, hogy Szanherib csak a Kr. előtti 705. évben jutott trónra és így lehetetlen, hogy a Juda ellen irányuló hadjárata 715/14-ben indult volna meg. Itt nyilvánvalóan vagy a Biblia adataiban, vagy az illető bibliai szöveg magyarázatában van a hiba.

A hiba kimutatása azonban nem is nehéz dolog.

Miután a XVIII—XIX. fejezetben Szanherib hadjáratáról és arról az isteni büntetésről van szó, mely megakadályozta Jeruzsálem elfoglalását, a XX. fejezet a következő szavakkal kezdődik: *בַּיָּמִים הָהֵם חָלָה הוֹקִיָּהוּ לְמֹת* és Hiskia nehéz betegségről és felgyógyulásáról beszél. Azt következtethetjük tehát, hogy Hizkia betegsége már Szanherib elvonulása után következett be. De a bibliai szöveg közelebbi elemzése arra tanít, hogy a dolog nem így áll. A Kir. B. XX. 6-ban olvassuk: *És hozzátesszek [életem] napjaihoz 15 évet és Assur királyának markából megmentlek tégedet meg e várost és megvédem e várost a magam kedvéért és Dávid szolgám kedvéért.«*

Hizkia megbetegedése tehát uralmának 14. évének a végén, azaz a Kr. előtti 714-ben történt. Ekkor Assyriában II. Sargon uralkodott, kiról tudjuk, hogy több ízben vezetett hadjáratot Syria ellen, hogy a legyőzött népeket gyakran telepítette Syriába, így a 715-ben legyőzött arabokat Samariába helyezte el. Tudjuk, hogy 711-ben a philisteusok *Asdod* városa ellen büntető-

hadjáratot indított, mert ez fellázadt Assyria ellen. Ezen lázadásban azonban részes volt Juda is, erre vonatkozólag (Kir. B. XVIII. 7.) olvassuk: »És fellázadt (Hizkia) Assur királya ellen és nem szolgálta.«

Az Assyria és Juda közötti viszony, már ezt megelőzőleg is feszült volt; mikor az assyrok Samariát ostromolták, Juda nem mehetett megszorult testvérei segítségére; Hizkiának egy esetleges assyr támadástól kellett félnie és nem szabadulhatott meg azon nyomasztó gond súlya alól, hogy az Izraelt sújtó és elnyomó nehéz iga ő reá is rászakadhat.

Ez a gond nem volt alaptalan, mert a 715. évben Sargon hatalma nagyon megnövekedett; ekkor nagy győzelmeket nyert a birodalom északi és keleti részén folyó harczokban. Megokolt volt tehát ama félelem, hogy e győzelmek után Sargon a nyugati ország felé fog tekinteni, mint a hogy az tényleg meg is történt. És erre vonatkoznak a szavak: »és Assur királyának markából megmentlek téged és a várost«. És valóban az az assyr tartán, ki Sargon megbízásából Asdod elfoglalására indult, ezen város eleste után rögtön visszatért Assyriába, a nélkül, hogy Judát érintette volna. Sargon egész uralma békés volt Judára nézve. A »XIV. év« azonban, melylyel a Biblia Szanherib uralmát vezeti be, a Hizkia felgyógyulása utáni 14. évre vonatkozik. Hizkia életében ezen felgyógyulás után változás állott be, életének új szaka kezdődött és egy új uralkodásának is. Az ország békeje alkalmat adott neki arra, hogy hatalmát felújítsa és nagy gazdagságáról a Kir. B. XX. 13. beszél. Mikor a babyloni király követi ajándékokkal jönnek hozzá, megmutatja ezeknek kincsesházának és fegyvertárának minden kincsét. A templom ama tisztítása, melyről a Krónika B. XXIX. beszél és mely szöveg így kezdődik: »uralkodásomnak első évében, első hónapjaiban«, az új aera első évében történhetett.

A felállított nehézség megoldásának van egy másik lehetősége is.

Ha a Bibliát egy kis figyelemmel olvassuk, úgy látjuk, hogy Ahaz 20 éves korában kezdett uralkodni és 16 évig ült a trónon (v. ö. Kir. B. XVI. 2.). Ahaz fia, Hizkia, 25 éves volt, mikor kormányra jutott. Ezen számok következtében Hizkia, ha csak atyja halála után lett király, már atyja életének 36.

évében volt 25 éves ; ez azonban teljes lehetetlenség és e számokból arra kell következtetnünk, hogy Ahaz csak 16 évig uralkodott mint király és ezen idő után 726-ban Kr. e. még nem halt meg, hanem csak leköszönt a trónról és a kormányzás gyeplőit fiának adta át. Csak több évvel ezután, 715/14-ben halhatott meg Ahaz és Hizkia a teljes királyi hatalmat csak ekkor nyerte el. Hizkia ettől, egyeduralmának kezdetétől számítja uralkodásának kezdetét, úgy hogy a Kr. előtti 701. év talajdonképpeni uralmának, a Judaea fölötti legitim egyeduralmának XIV. éve. Ahaz alatt a politikai viszonyok nem voltak éppen fényeseknek mondhatók. Izraellel való küzdelme és ennek Assyriával szemben való engedékenysége és alázatossága, nem tették könnyűvé a kormányzást és így átadván a trónt fiának, lemondott róla. Uralkodásának 15. évében (728/27. Kr. e.) a még kiskorú Hiskiát maga mellé emelte, részint, hogy megismertesse vele a kormányzás módjait, részint, hogy gyermeke számára ily módon biztosítsa a koronát. Két évvel később, mikor Hizkia 13—14 éves volt, Ahaz egészen visszavonult és hivatalosan is fiára ruházta a jogart, de a kormányzás továbbra is gyámsága alatt maradt. Csak mikor 714-ben Ahaz meghalt, lett Hizkia (életének 25. évében) az ország korlátlan és független ura ; ekkor új kormányzási aera kezdődött, melynek XIV. évében = a Kr. előtti 701. évvel, történt Jeruzsálem Szanherib általi ostroma.

Ezzel megoldottuk volna :

1. Kir. B. XVIII. 1. : Hizkia uralmának kezdete mint együtt-uralkodó, Hósea uralmának 3. éve = 728 Kr. e.
2. Kir. B. XVIII. 9. : Salmanassar Hizkia 4. évében Samaria ellen vonul, Hósea uralmának 7. éve = 724 Kr. e.
3. Kir. B. XVIII. 10. : Samaria eleste Hizkia 6. évében = Hósea 9. éve = 722 Kr. e.
4. Kir. B. XVIII. 2. : Hizkia 25 éves volt, mikor [atyja halála után egyedül uralkodó] király lett = 714 Kr. e.
5. Kir. B. XVIII. 2. : Hizkia [teljes] uralkodási ideje = 29 év, azaz 728—700 Kr. e.
6. Kir. B. XVIII. 13. : Szanherib Juda elleni hadjárata Hizkia [mint egyedül uralkodó] 14. évében = 701 Kr. e.

Ezzel aztán *Merodach-Baladan* babyloniai királynak Hiz-

kiához intézett üdvözlő követsége (v. ö. Kir. B. XX. 12. és Jezs. XXXIX. 1.) is más megvilágítás alá esik. Ez a *politikai udvariasság* egy actusa volt. Merodach-Baladan jól ismerte az őt Assyria felől fenyegető veszélyt és tudta jól, hogy meg kell majd védelmeznie trónját Sargonnal szemben. Szükségesnek látta tehát, hogy a hasonló veszélynek kitett Judával barátságos viszonyba kerüljön és hogy biztosítsa a maga számára Juda szövetségét. Felhasználta tehát az alkalmat, mikor Hizkia atyja, Ahaz 714-ben történt elhúnyta után Juda törvényes ura lett, ünnepélyesen üdvözlötte. És így olvassuk: »Abban az időben küldött Berodach-Baladan ben Baladan, Bábel királya levelet és ajándékot Chizkijahunak«; igaz ugyan, hogy a Biblia ezt a következő szavakkal okolja meg: »mert hallotta, hogy beteg volt Chizkijahu«, de ezt a betegséget nem kell kétségbe vonnunk, bármily legendaszerűen hangozzanak is a Királyok könyveinek idevágó fejezetei, hiszen az egyik (Hizkia uralmának kezdete 714-ben) nem zárja ki a másikat (Hizkia megbetegedését és felgyógyulását). Mindenesetre láthatni, hogy az itt megfajított feltevések alapján a Biblia adatait megmenthetjük, a nélkül hogy az események történeti menetével ellentmondásba jutnánk.

És ezzel megoldottuk azokat a nehézségeket, melyek a Királyok könyvében levő adatoknál felmerültek. Juda és Izrael királyainak itt felépített chronológiája annál figyelemre méltóbb, mert ez a többi (részben a bibliai feliratok, részben az emléktudósítások nyomán) ránkmaradt synchronismusokat, a mennyire ezek egyrészt Juda és Izrael, másrészt Elő-Ázsia többi népe közötti történeti viszonyt illetik, semmi módon sem zavarja.

Sísak, egyiptomi királynak, a Kir. A. XIV. 25-ben említett Jeruzsálem ellen irányuló hadjárata a mi chronológiánk szerint a Kr. előtti 949/48. évbe esik, a mi teljesen megegyezik az egyiptomi chronologia terén levő ismereteinknek, mert I. Šešonk a XXII. vagy bubastida dynastia megalapítója, mely 950—745-ig uralta Egyiptomot.

Úgy Hóseának סב = egyiptomi Seveh-vel (= Sabako) kötött szövetsége (v. ö. Kir. B. XVIII. 4.), mint Tirhaka aethiopiai fejedelemnek Szanherib elleni hadjárata (v. ö. Kir. B. XIX. 9.) a bibliai chronologia semmiféle szempontjából nem ad kétel-

kedésre okot. A סוּב nevet, mint már Schrader¹⁾ is felemlíti, סוּב nek olvashatjuk סוּב סוּב helyett, mert a feliratokban ezen királynév (v. ö. Botta, 71., 1.) a šab-'í formájában maradt ránk. Sabako 724. Kr. e. még nem »királya« Egyiptomnak, csak 712-ben lesz azzá. Abban az időben, mikor Hósea az assyrok elleni szövetségét kötötte meg vele, még csak Aethiopiának volt királya; az assyr feliratok sem említik őt király cím alatt, mert ezek különbséget tettek a »Pir'u šar mât Musuri« és a »šil-tan-nu mât Musuri«, tehát »Pharao, Egyiptom királya« és a »kormányzó« között, és šab-'í-t = Seve-t mint »šiltannu«-t említik. Ez a körülmény arra a feltevésre vezette a tudósokat, hogy a bibliai סוּב nem lehet Šab-'í = Sabakóval azonos, mert סוּב-t kimondottan »Egyiptom királya«-nak nevezik. De itt ugyanaz az eset áll fenn, mint a מלך אשור esetében láttunk. A héber történetíró azt a rangot választotta, a melyet az illető későbbben valóban viselt és מלך מצרים סוּב-t tehát így fordíthatjuk, »Seve, Egyiptom [későbbi] királya«. Ez Schrader nézete is. Ő azt mondja: »A héber író a későbbben valóban királynak koronázott Seveh királyt Egyiptom királyának nevezhette már akkor, mikor ez még csak Aethiopia királya volt«.

Ugyanez az eset áll Tirhaká-ra, az assyr feliratok Tar-ku-ujára is. Való az, hogy csak 689-ben vette fel az egyiptomi pharao czímét és így a Kr. e. 701-ik évben, mikor ahhoz a nagy szövetséghez csatlakozott, melyben az assyr iga levetésére judaeai Hizkia Sidonnal, Tyrussal, Askalonnal és más helyekkel egyesült, még nem koronázták meg Egyiptom koronájával. De a Kir. B. XIX. 9. tényleg csak מלך מצרים-nek nevezi és nem מלך מצרים-nak.

A mi végül a Kir. B. XXIII. 29. és 33—34-ben említett Neko-t illeti, ki Jósia és Joahaz judaeai királyok idejében jelenik meg a történelem színpadán, az ő esetében a bibliai és egyiptomi chronologia teljes összhangban áll egymással, a mennyiben a bibliai chronologia szerint Jósia 640—609-ig és Joahaz 3 hónapig (609-ben) uralkodott, az egyiptomi chronologia pedig II. Neko uralmát a 611—605. évre teszi.

Nem állíthatjuk, hogy valamennyi nehézséget sikerült megoldanunk. Sajnos, maradt még elég! A megoldásukat váró esetek

¹⁾ Keilinschriften u. das Alte Testament, 1883. p. 269.

egész sorát említhetjük, melyeket végül mégis csak az író toll-hibájának kell magyaráznunk. De ez nem jogosít fel arra, hogy minden ellentmondásnak látszó tényt hamisnak és chronologiai-lag értéktelennek fogjunk fel; valamennyi nép chronológiájában vannak ily nehézségek s a kutatás feladata a hibák eltüntetésére való törekvés. Ezt azonban nem tehetjük a Biblia anyagának egyszerű mellőzésével és nem szabad egyedül az assyr és egyiptomi tudósításokat az abszolút helyeseknek tekintenünk, különösen akkor nem, ha az utóbbiak tévedései bebizonyítható tények.

Ha tanulmányaink eredményét röviden összefoglaljuk, a következő chronologiai sémát nyerjük:

Judaea királyai:		Izrael királyai:	
	Kr. e.		Kr. e.
Rehabeam	953—936	Jerobeam	953—932
Abiam	936—934	Nadab	932—931
Asza	934—893	Baésa	931—908
Josafat	893—869	Ela	908—907
Jehoram	871—864	Zimri	907
Ahazjahu	865—863	Tibni	907—903
Athalja	863—857	Omri	907—896
Jóás	857—817	Ahab	898—877
Amaczia	819—790	Ahazia	876—875
Uzia	801—749	Joram	875—863
Jotham .... 749—734 (753—734)		Jehu	863—835
Ahaz	742—726	Joáház	834—818
Hizkia	728—700	Jóás	820—805
Menasse	699—644	II. Jerobeam 804—763 (816—763)	
Amon	643—641	Zecharja	763
Jósia	640—609	Sallum	762
Joachaz	609	Menachem	762—752
Jojakim	608—597	Pekachja	752—750
Jojachin	597	Pekach	750—731
Czidkia	597—587	Hósea	731—722
	Samaria eleste		722
	Jeruzsálem eleste ..		587 aug. 28.

Nagy érdeklődést kelt az a kérdés is, mely Jeruzsálem városa és temploma Nebukadneczár általi elhervasztása idejének chronologiai meghatározásával foglalkozik.

A bibliai iratok (Jerem. II. 12—27. és Kir. B. XXV. 8—21.) szerint a száműzetés Nebukadneczár uralkodásának 19. évébe esett. És most az a kérdés merül fel, mely rendszer szerint számította a zsidó író Nebukadneczár uralkodási éveit? A babylon-assyr szerint-e, mely a király első évét a trónralépés utáni Niszán hó 1-sejétől számítja és az ezt megelőző kormányzási időt az új király uralkodási kezdetének nevezi ugyan, de az időszámításnál még az előbbi király idejéhez csatolja? Bizonyára nem. Már C. P. Tiele ¹⁾ azt a nézetet vallotta, hogy »a zsidó szerző, ha ismerte is ezt a szokást, nem követte, hanem a babyloniai király uralkodási éveit a trónralépésétől számította, melynek pontos idejét, a trónörökösödést kísérő különös körülményeknél fogva, jól ismerhette. Lehet, hogy számításának kiindulási pontjával az az idő szolgált, mikor Nebukadneczár még atyja életében seregei élén vonult Egyiptom ellen. Ennek következtében tehát Nebukadneczár Jeremiás szerint számított I. uralkodási éve nem esne össze, vagy legalább is nem teljes mértékben a babyloniai számításban megállapított I. évvel; amaz már a Kr. e. 605-ben kezdődne, vagy ezzel az évvel esne össze, emez azonban a Kr. e. 604. évnek felel meg.« *Ennek következtében a Babyloniába való száműzetés a Kr. e. 587. évben történt meg.*

Kir. B. XXIV. 12 szerint Jojachint Nebukadneczár 8. évében fosztották meg a tróntól, 37 évvel ezen esemény után (v. ö. Kir. B. XXV. 27. és Jerem. LII. 31.) Evil Merodach Jojachin szabadon bocsátását rendelte el. Ez röviddel Evil Merodach trónralépése után történt, azaz a Kr. előtti 562/61. évben, vagy még pontosabban (v. ö. Jerem. LII. 31.) a 12. hónap 25. napján = ezen év Adar hó 25.-ével = a Kr. előtti 561. április 2.-ával. Így tehát a Jojachin trónfosztása és száműzetése utáni 37. év, vagyis a »*legaluth Jojachin*«-féle aera 37. éve a Kr. e. 562/61-ik évbe esett. Ennek az aerának I. éve, azaz Czikijahu I. éve, vagyis (v. ö. K. B. XXIV. 12—17.) Nebukadneczár 8. éve, tehát = 598/97. Kr. e. Czikijahu 11 évig uralkodott (Kir. B. XXIV. 18.) azaz 598/97—587.

Ez megint azzal a másik hagyománnyal egyezik meg (Kir. B. XXV. 8. és Ezech XL. 1.), mely szerint Jeruzsálem városa és

¹⁾ Babylonisch-Assyrische Geschichte, II. Bd. p. 440.

temploma elhamvasztása Nebukadneczár 19. évében, azaz a »legaluth Jojachin«-féle aera 12. évében következett be; mert miután ezen aera 1-ső éve, vagyis Nebukadneczár 8. éve a Kr. előtti 598/97. évnék felel meg, a »legaluth Jojachin« aera 12. évének, azaz Nebukadneczár 19. évének egyenlőnek kell lenni a Kr. előtti 587/86. évvel, mint a hogy azt *Tiele* a »*Babylonisch-Assyrische Geschichte*« cz. művében fel is tételezi.

Közelebbi keltül a Biblia (Jerem. LII. 12.) az 5. hónap 10. napját nevezi meg, azaz Ab hó 10.-ét és ez a Kr. előtti 587. év *augusztus 28.-ának* felel meg.¹⁾

És ezzel a zsidó hagyomány is megegyezik. A babyloni Talmudban (Traktat Taanit 29^a) olvassuk: »Az első templom pusztulásának ideje éppen »Ereb Tischah-beab« és szombat végére esett.«

A zsidó hagyomány szerint tehát a templomégés Ab hó 8-án s szombat kimenetén történt meg.

A Kr. előtti 587. év augusztus 28.-a = Ab hó 10.-ével, hét-főre esett, eszerint Tischah beab, azaz Ab hó 9-e vasárnapi nap volt s így ennek megelőző napja, vagyis Ereb Tischah beab szombatnak felelt meg, éppen úgy, a mint azt a Talmud hagyománya megkívánja.

Figyelmet érdemel Ezechiel I. 1—2-ben előforduló kettős keltezés is, a hol egy meg nem nevezett aera 30. évét a »legaluth Jojachin«-féle aera 5. évével helyezték egy sorba. Ez a szöveg így hangzik :

1. vers : »Volt a 30. évben, a 4. hónapban, a hónap 5.-én.

2. vers : »A hónap 5.-én — Jojachin király számkivetésének 5. éve volt. —

A két aera közötti különbség tehát 25 év. Vegyük most a következő adatokat tekintetbe : Jósia 31 évig uralkodott (Krón. B. XXXIV. 1.); ezen vallásos és istenfélő uralkodó 18. évében kezdtek meg a jeruzsálemi templom javítómunkálatait s ezen alkalommal találta meg Hilkiájahu pap a »törvénykönyvet«;

¹⁾ Mahler Chron. Vergl. Tab. (Denkschr. d. Kais. Akad. d. Wiss. Wien, 1894.)

ebben az évben a már régen mellőzött páska-ünnepet is megünnepezték, még pedig az isteni előírás oly szigorú megtartásával, mint a hogy az Sámuel ideje óta nem történt meg. *Jehoahaz*, Jósia utóda csak 3 hónapig uralkodott, őt Jehojakim követte Judaea trónján, ki 11 évig kormányozta az országot; ez után Jojáchin került uralomra, kit rövid (3 hó 10 napos) kormányzás után Nebukadneczár számkivetésbe küldött. Ha mindezt kellőképpen értékeljük, nem lesz nehéz kitalálni, mire vonatkozott a »legaluth Jojáchin«-féle aera V. évének megfelelő XXX. év. *Ez Jósia uralmának 18. éve, azaz a törvénykönyv megtalálásának ideje*, mely Judaeára nézve bizonyára volt oly jelentőségteljes, hogy egy új, ha nem is polgári, de történeti időszámítás kiindulási pontjául vették fel.

Mert ha Jósia 18. évét ezen aera I-ső évének vesszük, akkor Jósia 31. éve ezen számítás XIV. évének felel meg, és mert Jósia és Jojáchin számkivetése között nemcsak Jehoahaz és Jojachin 3—3 hónapos uralma fekszik, hanem közbeesik Jehojakim uralkodásának 11 éve is, világos, hogy Jósia uralkodásának 18. éve és Jojáchin számkivetése között $14 + 11 = 25$ évi különbség van, mely ama két aera közötti különbségnek felel meg, mely szerint Ezechiél számítja az éveket.

És ez Jerem. XXV. 1—3-mal is megegyezik. Itt ezt olvasuk: »Az ige, mely Jirmejáhuhoz lett, Judaea egész népe felől, Jehojakim, Jósijáhu fiának, Jehúda királyának 4. évében, I.-ső éve az Nebukadneczárnak Bábel királyának.«

Ugyanebben a fejezetben (3. vers) olvassuk: »Jósijáhu Ámon fiának, Jehúda királyának XIII. évétől mind e mai napig, immár 23 éve lett hozzám az Örökkévaló igéje.«

Jósia XIII. évétől Jojáchin számkivetéséig tehát $23 + 7$ év = 30 év és így Jósia 18. évétől ezen számkivetésig csak 25 telt el s így *Jósia uralkodásának 18. éve és a »legaluth Jojachin« 5. éve között 30 év feküdt.*

Jeremiás XXVIII. 1-ben előforduló kettős keltezés is fejtegetésre szorul. A Biblia itt így szól: »És volt ugyanazon évben Czikija, Jehúda királya uralkodásának kezdetén, a IV. évben, az 5. hónapban.«

Itt az a kérdés merül fel, mily aerába tartozik ez a IV. év? Ezt valószínűleg Jehojakim (v. ö. Kir. B. XXIV.) Nebukad-

neccár alattvalóságától számították. Mert ott olvassuk, hogy Johojákim napjaiban jött Nebukadneczár és leigázta Jehojákimot. Három év multán azonban ez újra fellázadt ellene: »És rábocsátotta az Örökkévaló a kaldeusok csapatjait, Áram csapatjait, Moáb csapatjait és Ammon fiai csapatjait, rábocsátotta őket Jehúdára, hogy megsemmisítse az Örökkévaló igéje szerint, melyet szolt szolgálai, a próféták által.« De mert Jojáchin Jehojákim fia, csak 3 hó és 10 napig uralkodott, *Czidkijáhu, Jojáchin utódának uralkodása, Jehojákim Nebukadneczár általi legyőzését követő IV. évben kezdődött.*

Egy, a bibliai iratokban elő nem forduló, de a zsidóknál gyakran használt aera a »szeleukida aera«. A zsidók a syr uralom alatt vették használatba és »*minjan šetaroth*« = »szerződéses aerájának« nevezik, mert minden szerződésben és váltólevélben e szerint számítanak. *Az epochája* — mint azt számtalan rabbinikus szöveg bizonyítja — a zsidó világaera 3450. éve, tehát a Kr. előtti 312. év Tisri 1.-je.

Ez az az aera, mely a gázai csata és Babyliónának Szeleukos Nikátor általi visszafoglalásának idejéből indul ki és melynek epochája a Kr. előtti 312. év október elsejére esik. De nem mindenütt ez a szeleukida aera érvényben levő epochája, mert a szeleukida-aera kezdetül használják az Elul vagy szeptember hónapot is. Sőt mi több, a Kr. előtti utolsó évszázadokból származó ékirásos táblácskák, különösen az Arzakidák idejéből származók tanulsága szerint a syrok által elfoglalt babyloniai birodalom egyes részeiben a Kr. előtti 312. év Niszán elsejét (tehát tavaszi hónap) használták az aera epochájául; vannak feliratok, hol a Kr. előtti 311. év Niszán elseje és olyanok, melyekben a Kr. előtti 311. év Tisri elseje szolgált az időszámítás kiindulási pontjául, olyannyira, hogy az ilyen feliratok olvasásánál a legnagyobb elővigyázatra van szükség.

A babyloniai, ú. n. arzakida-feliratokon előforduló keltezősek általános formája a következő:

»šanat X-kan ša ši-i šanat (X+64)-kan Ar-ša-ka-a šar šarrâni«

Pl. (v. ö. Brit. Mus. No. 3. 78—7—30; ed. Strassmaier, *Zeitschrift für Assyriologie* III. 145.):

16. sor : »*Arah Šabatu ūmu 18-kan šanat 154-kan*«

»Sebat hónap 18. napján, 154. évben.«

17. sor : *ša ši-i šanat 218-kan Ar-ša-ka-a šar šarráni*

»a mi egyenlő a 218. évvel, Arzakes a királyok királya.«

A két aera 64 évvel különbözik egymástól ; az előbbi a Kr. előtti 248. év Tisri elsején kezdődő arzakida-aera, az utóbbi a szeleukida-aera, melynek a Kr. előtti 312. év Tisri elseje az epochája.

És ezt a kettős keltezés egész soránál mutathatjuk ki.

Vannak azonban oly feliratok is, hol a két aera évszámai között fennálló különbség nem 64, hanem 65 év ; pl. (Brit. Mus. No. 242. 81—6—25 ; ed. Strassmaier, Zeitschr. f. Assyr. III. 144.) :

7. sor : *ūmu 12-kan ša arah Dūzu šanat 152-kan*

»12. napja a Dūzu (Tammus) hónap, 152. évben,

8. sor : *ša ši-i šanat 217-kan*

a mi egyenlő a 217. évvel.«

Itt a két aera közötti különbség $217 - 152 = 65$ év.

Mindenesetre abban kereshetnők ennek okát, hogy az először említett év Tisrivel, a második ellenben fél évvel előbb, azaz Niszánnal kezdődött, úgy hogy a Niszán és Tisri között levő hónapokra nézve az évszámok különbsége eggyel több, mint a Tisri és Niszán között fekvő hónapokra nézve. Ez a magyarázat azonban ingatag, mert más feliratokban a Niszán és Tisri között levő hónapokra nézve a két aera közötti különbség szintén nem több 64 évnél. Pl. Arzakes 219. évéből való felirat így kezdődik »*11 ½ šiqlu ribātu kaspu ša ūmu 6-kan ša arah Ulūlu šanat 155-kan ša ši-i šanat 219-kan*« és következően fejeződik be : »*arah Ulūlu ūmu 20-kan šanat 155-kan ša ši-i šanat 219-kan Arša-ka-a šar šarráni*.« Itt tehát az arzakida-aera 155. évének Ulūlu hónapját (tehát egy Niszán és Tisri közötti hónapot) egy sorba helyezték a szeleukida aera 219. évének Ulūlujával s így a két aera közötti különbség, még a Niszán is Tisri között fekvő idő számára is 64 év.

Éppen így oly feliratokat is ismerünk, hol a két aera között csak 63 évi különbség áll fenn. Így pl. (v. ö. Zeitschr. f. Assyr. VI. 228 és 244) az arzakida-aera 111. évének Airu 27. éje egyenlő a szeleukida-aera 174. évével. Itt tehát oly kettős keltezéssel van

dolgunk, hol a két aera közötti különbség csak 63 év és ez a keltezés annál figyelemreméltóbb, mert ez *Borsippa* egy régi astronomiai és astrologiai tankönyvének a kivonatán található. Ez a szöveg nem áll páratlanul, mert valamennyi feliraton, hol a szeleukida-aera évei a Kr. előtti 311. év Tisri elsejétől és az arzakida-aera évei a Kr. előtti 247. év Niszán elsejétől számíthatók, a két évszám közötti különbség a Tisri és Niszán közötti keltezésre 64 évet, a Niszán és Tisri közöttiekre csak 63 évet tesz ki. — Oly szövegeket is találtak, melyekben a szeleukida-aerát a Kr. előtti 311 Niszán elsejétől és az arzakida-aerát a Kr. előtti 248 Tisri elsejétől számították. Természetesen a két aera közötti különbség ekkor Niszán és Tisri közötti keltezésre 64 év, a Tisri és Niszán közöttinél csak 63.

És mert ezen feliratok között olyanok is fordultak elő, hol ugyanazt az évet hol közönségesnek, hol szökőévnak vették, azaz egy év, mely az egyik táblácskán mint közönséges év, a másikon mint szökőév jelenik meg (v. ö. Zeitschr. f. Assyr. IX. 471.) fel kell tennünk, hogy a fennebb említett jelenségek csak úgy magyarázhatók meg, hogy a táblácskák a babyloni birodalom különböző vidékeiről valók, hol mindenütt ugyanaz az elv szolgál a naptár alapjául, de különbözőképpen kezelték azt, úgy hogy a két aera közötti különbség az ország más-más részein különböző volt: itt 64, ott 65 vagy csak 63, a különböző vidékek különböző epochája szerint.

Az időszámítás történetében nem álnak páratlanul ezek az esetek. Így pl. a keresztény időszámításban különbséget kell tennünk a »*calculus Florentinus*« és a »*calculus Pisanus*« között. Mind a kettő »*ab incarnatione Domini*« számítja az éveket s epocha-napjuk márczius 25; míg azonban az egyik (a firenzei) január elsejére körülbelül három hónappal következő márczius 25.-étől indul ki, addig a másik (a pisai) a január elsejét kilencz hónappal megelőző márczius 25.-ét vette epocha-napul. E mellett január elsejét számították újév napjául, olyannyira, hogy az ez időből származó keltezésnél nagyon óvatosaknak kell lennünk.

Ugyanez az eset áll fönn a szeleukida-aera évszámításánál. Idősebb chronologusok — v. ö. pl. Ideler — ezért a Kr. előtti 311 őszével kezdődő aerát és a 312 őszével kezdődőt, mint egymástól teljesen különböző két aerát akarták megkülönböztetni; az

előbbit a *kaldeusi*, az utóbbit a *szeleukida-aerának* nevezték el, melyet azonban koronkint »a görög«-nek is hívtak. Ezen a néven szerepel a Makkabaeusok könyveiben is. *Az I-ső könyvben az évet Niszántól számítják és ennek az aerának a Kr. előtti 312. év Niszán elseje szolgál epochául. A II. könyvben syr szokás szerint Tisri elsejétől kezdenek számítani, az aera epochájául azonban a Kr. előtti 311. év Tisri elsejét használták.* Ezt legvilágosabban azokból az adatokból láthatjuk, melyek egyrészt a Makkabaeusok I. könyvében (VI.16.) Antiochus Epiphanes halála felől értesítenek minket, másrészt a II. könyv (XI. 21—33.) ama elbeszélésében fordulnak elő, mely az Antiochus Eupator és Makkabaeusok közötti béketárgyalásokról szól. Az I-ső könyv tudósítása szerint Antiochus Epiphanes a sikertelen perzsiai expeditio utáni menekülésszerű visszavonulás alatt halt meg a szeleukida-aera 149. évének tavaszán. Fia és utóda Antiochus Eupator alatt, ki akkor még kiskorú lévén, Lysias nevelője gyámsága alatt állott, újból kitört a Judaea és Syria közötti harcz, de ez a syrokra nézve oly szerencsétlen eredményű volt, hogy kénytelenek voltak béketárgyalásokba bocsátkozni. Lysias és Eupator békét felajánló iratait a szeleukida-aera 148. évének Dioszkuros 24. és Xanthikus 15.-éről keltezték. Lysias levele a következő szavakkal végződik : »a 148. évben, Dioszkuros 24.-én.« A királynak a néphez intézett irata így hangzik : »Antiochus király a nagy tanácsnak és a többi zsidónak üdvözetét küldi. Ha jó egészségben vagytok, úgy teljesült kívánságunk ; mi is egészségesek vagyunk. Menelaus jelentette, hogy birtokaitokra akartok visszatérni. Azoknak, kik Xanthikus 30-áig hazatérnek, azon ígérettel nyújtom kezemet, hogy a zsidók élvezhetik saját ételeiket és külön törvényeik szerint élhetnek, úgy mint azt megelőzően tették és senkit sem fognak háborgatni azért, a mit elkövetett. Elküldtem Menelaust is, hogy beszélje meg a dolgot veletek. Isten veletek ! A 148. évben, Xanthikus 15.-én.«

Azt az iratot is, melyet ebben az ügyben intéztek a rómaiak a zsidókhöz s melyet Quintus Memmius és Titus Manlius követek adtak át a 148. év Xanthikus 15.-éről keltezték.

Az itt előforduló évszám (148) tehát *egygyel* kisebb, mint Antiochus Eupator trónralépésének évszáma, a mi arra való tekintettel, hogy mind a kettő tavasszal játszódik le, csak úgy

lehetséges, ha a két Makkabaeus-könyv évszámításának epochái legalább egyévi különbséget mutatnak fel, ha tehát az I-ső makkabaeusi könyv évszámítása *egy* évvel korábbról való, mint a II.-é. De — a mint azt Ideler is (v. ö. Händb. der. mathem. u. techn. Chron. I. 532.) kiemelte — az I-ső könyvből világosan láthatjuk, hogy ez éveit Niszántól kezdte számítani. Mert a 10. fejezetben a (szeleukida-aera) 160. évében történt eseményekről beszél, melyeknek, ha Tisri elsejétől és nem Niszán elsejétől számítottának, 14 nap alatt kellene lejátszódnok, a mi egyszerűen lehetetlenség. Ebben a fejezetben az I-ső könyv szerzője Sándor, Antiochus Epiphanes fiának Demetrius syr király elleni fellépéséről beszél, a mire ez utóbbi a zsidók kegyét hajhászva, megengedi Jonathannak, hogy hadsereget toborozzon; Jonathan felhasználva ezt az alkalmat, az előbbi harcokban elpusztult Jeruzsálem felépítéséhez fog, mire Sándor, hogy Jonathan barátságát a maga számára biztosítsa, főpappá nevezi ki és bíborruhával ajándékozza meg, melyet Jonathan az év VII. hónapjában, sátoros ünnepkor ölt magára. A szöveg (I. Makkabaeus-könyv X. fej. 18—21) így szól: »Sándor király üdvözetét küldi Jonathan testvérének. Hallottuk, hogy hatalmas és bátor férfi vagy, méltó barátságunkra. Mi tehát néped főpapjává avatunk, viseld a »király barátja« czímet. *És Jonathan a szent öltönyt a 160. év VII. hónapjában, sátoros ünnepkor öltötte magára . . .*« Ha az itt említett 160. év (mely a szeleukida-aera 160. éve) Tisri elsejével és nem Niszán elsejével kezdődött volna, úgy a fönt említett esemény Tisri 1—15 között játszódott volna le, a mi lehetetlenség. Az I-ső makkabaeusi könyvnek tehát Niszán elsejétől kell az éveket számítani. De mert másrészt bizonyítottnak kell felvennünk, hogy a II. könyv éveit Tisri elsejétől számították, fel kell tételeznünk, hogy az előbb említett 149 és 148. év epochái között nemcsak egyévi, hanem 1 ½ évi időköz fekszik, mert az I-ső könyvben említett 149. év a Kr. előtti 312. év Niszán elsején kezdődő aerára vonatkozik, a II. könyvben említett 148. év aerájának epocha-napjaul azonban a Kr. előtti 311. év Tisri elsejét kell tekinteni. Akkor Antiochus Epiphanes 149 tavaszán történt elhúnya a Kr. előtti 164. év tavaszára esik és a II. könyvben említett 148. év Xanthikus 15.-e (Eupator békét kérő iratának kelte) a Kr. előtti 163. év tavaszának felelne meg.

Mindenesetre a problémánkat így is megoldhatnók: A szidoniaiaknál a Xanthikus nem azonos Niszánnal és így nyári és nem tavaszi hónap volt, mert a Julius-féle naptár júniusának felelt meg. Mondhatnók, hogy elégséges volna, ha a Kr. előtti 312. év Tisri 1-sejét vennék fel epochául, mert ennek az epochának megfelelően a 148. év Xanthikusa még mindig 3 hónappal Antiochus Epiphanes halála utánra esnék s ez az időköz talán elégséges volna a makkabaeusi könyvekben elbeszélt események (a Judaea és Syria között kitört háború és békeajánlat) lejátszódására. Ez a megoldás azonban lehetetlen, mert itt (II. makkabaeusi könyv XI. fej.) nemcsak Xanthikus 15-éről van szó, hanem megemlítik Dioszkuros 24.-ét is, mely utóbbi a syriaiak *lunisolaris* naptárában szökő hónapnak felel meg, míg a szidoniai éve a Julius-féle évhez hasonló *napiév*, a mennyiben egyes hónapjai, mint a syrmakedóniai naptár hónapjai, a rómaiakéval teljesen párhuzamosan haladtak. Továbbá tekintetbe kell vennünk, hogy a szidoni kelteztést — bár aerája érmeiken előfordul — sehol sem használták az írók s így nehezen képzelhető el, hogy a II. makkabaeusi könyv szerzője éppen ezt az évformát használta volna.

Mindenesetre bebizonyosodott, hogy a szeleukida-aera éveit két különböző epochától számították, úgy mint azt a reánk maradt Arzakida-táblácskákon láttuk és hogy ezeket az éveket a »görög uralom idejebelínek« — τῆς βασιλείας Ἑλλήνων — nevezték a héber יָרֵד יְרֵד elnevezéshez, vagy az »anno Graecorum«-hoz hasonlóan, mely név alatt *Assemani* használta őket a »Bibliotheca orientalis«-ában. És mert ezek után világos, hogy a szeleukida-aerának nem mindenütt használták ugyanazt az epocháját, ezen aerának keresztény, vagy más időszámításba való átszámításánál a legnagyobb elővigyázatra van szükség. A héber iratok majdnem mindenütt a világaera 3450. évének kezdetétől, a Kr. előtti 312. év Tisri 1-sejétől számítják ezen aera epocháját.

Csak az a feltűnő, hogy még a legkiválóbb héber szerzők munkáiban is bizonyos anachronismussal találkozunk, a mennyiben a szeleukida-aera epochájául azt az évet használják, a melyben Nagy Sándor meglátogatta Jeruzsálemet és Simeon Haczaddik főpapot különös megtisztelésben részesítette. R. *Jizchak*

Hajiszraeli a világaera 5070. évében = 1310. Kr. e., írott »*Sepher Jesod Olam*« című munkájában a következőket mondja (v. ö. XVIII. fej. 84. old.): »(Simon Haczaddik) főpapságának idejében igazta le Nagy Sándor Perzsiát. A templomfelépítés 40. évében Jeruzsálembé jött és le akarta rombolni a várost. A várost ostrom alá fogták s ekkor Simeon Haczaddik főpapi ruhájában Nagy Sándorhoz ment, ki, a mint a főpapot meglátta, elébe ment és nagy tiszteletének kifejezést adott. Ekkor Simeon arra kérte, hogy hagyja el Jeruzsálemet. Ezt a fejedelem meg is tette s mikor hercegei s szolgálói a visszatérés oka után érdeklődtek, azt felelte nekik Nagy Sándor: »A csatában ennek a férfinak alakját látom magam előtt és én győzök.« Ezen esemény emlékére a papok az évből született minden fiúgyermeket Sándornak neveztek el és a zsidók a »minjan setaroth«-féle aerát ettől az évtől kezdtek számítani; ez az Egyiptomból való kivonulás óta 1000. év és a zsidó világ-aera 3450. éve.

Feltűnő, hogy míg az itt említett két számadat (a II. templom felépítésének 40. és a világ-aera 3450. éve) helyesen számítja a »minjan setaroth« epocháját a Kr. előtti 312. év őszétől, ezeket mégis Nagy Sándor Jeruzsálem elleni hadjáratával hozzák kapcsolatba, bár ez már Kr. e. 323-ban, tehát 11 évvel a szeleukida-aera epochája előtt halt meg.

Lehetséges, hogy ez az anachronismus azzal az elnevezéssel van összefüggésben, mely szerint a szeleukida-aerát igen gyakran jelölik meg nemcsak az »anno Graecorum«, hanem »anno regni Alexandri« elnevezéssel (v. ö. Assemaninak a Bibliotheca orientalisában a vatikáni könyvtár syr kézirataiból adott kivonataival). Az arabs astronomusok is gyakran használják ezen elnevezés alatt. És ha a kalcedoniai concilium értekezleteiben a Kr. u. 325. évnek megfelelő *Paulinus* és *Julianus* consulatusát a Nagy Sándor utáni 636-tal helyeztek egy sorba, ebben az esetben is a szeleukida-aerára gondoltak. *Abu'lfarads* (v. ö. *Historia Dynastiarum arabice et latine* ab Eduardo Pocockio, Oxford 1672 I.) határozottan állítja ezt: »12 évvel Sándor halála után Szeleukos Nikator lett Babylonia ura — — — —. Az ő uralmával kezdődik a Nagy Sándor után elnevezett aera; a zsidók és syrok ez után számítják éveiket«. *Maimonides* (v. ö. *Gerusin* I. 27) a Sándor után elnevezett aerát egyenesen a »szerződés aerájának« határozza meg. Itt ezt mondja: »régi szokás, hogy az izraeliták vagy a

világ-aera vagy I. Sándor után elnevezett aera, a »szerződések aeraja« szerint keltezik a válóleveleket.«

Ez a — mindenestre kissé megütközést keltő — körülmény, hogy a szeleukida-aerát Nagy Sándor aerájának nevezték, lehet oka annak, hogy bármily történelemellenes legyen is, Sándor Jeruzsálem elleni hadjáratát ezen aera epochájával hozták összefüggésbe, mert így akarták ennek a zsidóknál történt elterjedését megokolni. Lehetséges, hogy ez a tévedés a Talmud (Tr. Aboda zara fol. 9) szövegének félreértéséből származott, mint azt *Gutmann M.* a makkabaeusi könyvek fordításának bevezetésében állítja: ¹⁾ »Mert ott *Nachmann* rabbi azt mondja: ובגולה אין מניין אלא למלכות ימים בלבד « a számkivetésben csak a görög uralom szerint számolnak«, a későbbi zsidó írók azt hitték, hogy ennek az időszámításnak kiindulását a görög uralom Ázsia fölötti elterjedésétől, tehát Sándortól kell számítaniok és nem vették figyelembe, hogy מלכות ימים alatt nem a tulajdonképpeni görög birodalmat kell érteni, hanem a későbbben megalapított makedon-syriai birodalmat, mely a zsidók nem kis fájdalomra került érintkezésbe velük s bizonyára rájuk kényszerítette időszámítását is; ezt azonban a súlyos iga lerázása után is megtartották, mert nem akarták egy új időszámítás hirtelen bevezetésével a fennálló állapotokat megzavarni«. És ezt az időszámítást elég sokáig használták a zsidó írók. A Kr. u. 1310-ben írt »*Sepher Jeszod Olam*« szerzője a R. Jehúda Hanaszi (az általában Rabbenu hakados-nak nevezett rabbi) által szerkesztett törvénykönyv befejezésének idejéről mondja a következőket (v. ö. IV. fej. 18; 84^b old.):

שנת נ' אלפים התקמ"ט למנין העולם
 שהיא היתה שנת ת"ק לשטרות
 ושנת ד"ק להרבן הבית

Itt tehát a világ-aera 3949. éve = a »minjan setarothé 500. = a II. templom elpusztulása utáni 120. = a Kr. utáni 189. évvel; és így a »*minjan setaroth*«-nak nevezett »szeleukida-aera« epochája = a Kr. előtti 312. év őszével.

¹⁾ V. ö. M. *Gutmann*, Die Apokryphen des Alten Testaments. Altona 1841, p. 224.

Az eddig tárgyalt aerákon kívül még kettő különösen kiemelendő: az egyik a zsidók, a syrok igája alól való felszabadulását a makkabaeusok által veszi kiindulási pontjául és a »*ligeullath-jisrael*« név alatt ismeretes; a másik a világ teremtésétől számítva éveit, ez a »*libriath-olam*« vagyis »*lijeczirah*« nevű világ-aera.

A mi a »*ligeullath-jisrael*« aeráját illeti, *melynek epochája a szeleukida-aera 170. évének* (Kr. e. 143) *tavaszára esik*, úgy ez az I. makkabaeusi könyvben elbeszélte azon békeszerződéshez fűződik, melyet a zsidók vezére és főpapja Simon és Demetrius syr király kötöttek egymással. Itt olvassuk (XIII. fej. 36—42): »Demetrius király Simon főpapnak és király barátjának, a véneknek és a zsidó népnek üdvözetét küldi. A nekünk küldött aranykoronát és pálmaágot megkaptuk s készek vagyunk arra, hogy titeket minden jóban részesítsünk, valamint arra is, hogy hivatalnokainknak megírjuk, hogy legyenek elnézéssel irántatok. A mit elismertünk, maradjon elismertnek és felépített váraitok maradjanak birtokotokban. A mai napig elkövetett valamennyi hibátokat és bűntöket megbocsátjuk s elengedjük a koronát, melylyel még adósunk vagytok, és ha van közöttetek testörnek való ember, úgy be fogjuk őket sorozni és legyen béke közöttünk.« És tovább így következik: »*ἔτους ἑβδομηκοστοῦ καὶ ἑκατοστοῦ ἤρθη ὁ ζυγὸς τῶν ἐθνῶν ἀπὸ τοῦ Ἰσραήλ, καὶ ἤρξατο ὁ λαὸς Ἰσραὴλ γράφειν ἐν ταῖς συγγραφαῖς καὶ συναλλάγμασιν ἔτους πρώτον ἐπὶ Σιμωνῶνος ἀρχιερέως μεγάλου καὶ στρατηγοῦ καὶ ἡγουμένου Ἰουδαίων*« 170-ben Izrael megszabadult a pogányok igája alól. És Izrael népe így kezdte írni adósleveleiben és szerződéseiben: »Simon főpap, hadvezér, a zsidóság vezérének első évében«.

A XIV. fej. 27. versében a következő keltezését találjuk: »*ὀκτωκαιδεκάτη Ἐλουλ, ἔτους δευτέρου καὶ ἑβδομηκοστοῦ καὶ ἑκατοστοῦ, καὶ τοῦτο τρίτον ἔτος, ἐπὶ Σιμωνῶνος ἀρχιερέως.*«. »A 172. év Elul 18-án, III. éve az Simon főpapságának.«

E szerint ennek az aerának epochája a szeleukida-aera 170. évének kezdete, azaz a Kr. előtti 143. év Niszán 1-seje.

Simon aerájának mint Izrael »megszabadulása«, vagy »megváltása« (לְיִשְׂרָאֵל = geullath Jisrael) való elnevezésének az az oka, hogy Simon uralma volt Izrael egyik legboldogabb kora. A makkabaeusi könyv erről így beszél (I., XIV. fej. 8—13):

»Földjüket békében munkálták meg, a föld beszolgáltatta terményét s a síkság fái gyümölcsüket. Az öregek az utcán ülve az ország boldogságáról beszéltek és az ifjak a dicsőség és háború ruháját öltötték magukra. A városokat élelemmel látta el s úgy megerősítette őket, hogy dicsóséggel koszorúzott nevét a föld végéig emlegették. Békét szerzett az országnak s Izrael örömben élt. Mindenki fügefája és szőlőtőkéje alatt ülhetett és senki sem ijesztegette őket. S az egész föld kerektségén nem volt senki, ki háborút viselt volna ellenük.«

A makkabaeusi könyvvel megegyezően hangzik Flavius Josephus kijelentése is. Ez azt mondja (v. ö. Antiq. Jud. XIII. 6, 6): »A néptől főpappá választott Simon, hivatalának I-ső évében felszabadította az országot a makedoniaiak uralma alól s nem fizetett több adót nekik. Az adókötelezettség alóli felmentés az assyr királyság 170. évében következett be, mely 170 évet Seleukos Nikator Syriát való elfoglalása óta számították. És annyira tisztelte a nép Simeont, hogy most szerződését és államiratait így kezdte keltezni: »Simon, a zsidók jóltevőjének és ethnarchájának I-ső évében.«

Nem kell megütköznünk azon, hogy Josephus egy »assyr« királyságról beszél, mert Assyria és Babylonia conform fogalmak voltak, úgy, mint a hogy mi ma assyriológiáról beszélve, ezen fogalom alatt nemcsak a szorosán vett Assyriára vonatkozó dolgokat értjük.

Nagy nehézségeket okoznak chronologiai szempontból azok az érmek (sével és félsével), melyeket a numismatikuskok véleménye szerint Simon főpap idejében vertek és az ő róla elnevezett aera epochájától kelteztek. Az érmek egyik oldalán értékük szerint a שקל ישראל («Izrael sékélje»), vagy הצי השקל («félsével») felirat áll, a másik oldalon קדשה ירושלם vagy ירושלים הקדשה («a szent Jeruzsálem») feliratot olvashatjuk: Sem portraitejet, sem a שמעון nevet, sem pedig a כהן גדול czímet nem találjuk rajta, hanem ezek helyett egyszerű symbolumokat látunk, melyekben a főpapi méltóság jelképét vélik felismerni: az egyik oldalon virágzó ágat (Áron ága?), a másik oldalon egy kehelyszerű edényt (Manna kehely?) ábrázoltak. Az egyik jelkép fölött, az értékjelzés mellett, rövidítésben adták meg

az évszámot, és pedig a következő jelölést látjuk : ש"א (azaz : א שנת = I. év), ש"ב (= ב שנת = II. év), ש"ג (= ג שנת = III. év) és ש"ד (= ד שנת = IV. év), egyetlen példányon állt csak ש"ה (= ה שנת = V. év). Miután azonban a chronologiai meghatározást lényegesen előmozdító személynév hiánya a feltevéseknek szabad teret ad, annyival is inkább, mert palaeographiai szempontokból sem birunk semminemű, e kérdésben döntő szerepet játszó támaszponttal, ezeket az érmeket *Simon érmeinek* tartják és az I. makkabaeusi könyvben említett Simon-féle aerával hozzák őket kapcsolatba, melynek I. éve a szeleukidák-féle aera 170. évének felel meg s epochája a Kr. e. 143. év tavaszára esik. Feltűnő, hogy bár Simon patriarchatusa 8 évig tartott (v. ö. I. Makk. könyve XVI. 14), m. p. a szeleukidák-féle aera 170—177. évéig, tehát a Kr. előtti 143/42—136/35., mindezt ideig csak I., II., III., IV., V. (ez utóbbi csak egy példányban) évszámokkal bíró érmeket találtak és hogy egyetlen magasabb évszámmal ellátott darabot sem ismerünk. Méltán várhattuk volna a VI. és VII-es évszámmal bíró darabok előkerülését. *Merzbacher*¹⁾ e nehézség megoldását abban a feltevésben keresi, mely szerint a makkabaeusok könyvei Simon aeráját két évvel előbből kezdték számítani, a mennyiben a Simon-féle aera kiindulási évül nem szabad a szeleukidák-féle aera 170. évét vennünk, a melyben II. Demetrios (Nicator) a robot- és adókötelezettség elengedésével elismerte Judaea függetlenségét, hanem a szeleukidák-féle aera 172. évétől (azaz a Kr. e. 141/40. évtől) kell számítanunk, mert ez az év az, melyben Simont nagy érdemeinek elismerésül a néphatározat főpapul és népvezérül választotta meg. De bármily éleselméjűen védje is meg Merzbacher föltevését, bizonyítékai nem oly meggyőzőek, hogy Simon uralma I. évül a makkabaeusok könyveiben oly határozottsággal megnevezett 170. évet megdönthetnék. A makkabaeusok I. könyve (lásd XIII. 41—42 és XIV. 27) oly egyszerűen, világosan és határozottan mondja el az eseményt és idejét, hogy minden ellenvetésnek el kell hallgatnia. És ha a nevezett érmeket nem szoríthatjuk ennek az aerának keretébe, úgy ennek okát

¹⁾ Untersuchungen über althebr. Münzen. Ztschr. für. Numism. IV, 1877., 350—365.

nem az aerában kell keresnünk, melynek epochája minden kétségen kívül áll a szeleukidák-féle aera 170. évébe esik, hanem abban a feltevésben, hogy Simon alatt verték őket. Ezt a föltevést — mint azt már Schürer¹⁾ is kifejti — a numismatikusok körében elterjedt általános nézet ellenére sem tekinthetjük megokolttnak. De még abban az esetben is, ha ezt a feltevést helyesnek fogadjuk is el s numismatikai okok alapján határozott ténynek vesszük, hogy az érmekeket *Simon idejében* verték, még sem tekinthetjük őket *Simon érmeinek* s a rajtuk lévő évszámok bizonyára *nem Simon uralkodásának évszámai*.

Schürer véleménye szerint az érmeken levő évszámok *Jeruzsálem valamely városi aerájára* vonatkoznak, de véleményem szerint az sincs kizárva, hogy az érmeken lévő számok egyáltalában semmiféle összefüggésben sem állanak valamely zsidó aerával, hanem *veretésük éveire* vonatkoznak; így a ש"ט = ט ש"ט-nak az értelme = [a pénzveretés] I. éve; ש"ב = ב ש"ב = [a pénzveretés] II. éve; ש"ג = ג ש"ג = [a veretés] III. éve és a többi.

A történet szempontjából ez is indokolható:

A szeleukidák-féle aera 170. évében (Kr. e. 143/42.) ismerték el a syrok Judaea politikai függetlenségét s ekkor kezdték Simon uralmának évei szerint számítani az időt (Makkab. I., XIII. fejt. 41—42). A szeleukidák-féle aera 171., vagyis a Simon-féle aera II. évében, m. p. ezen év 2. hónapjának 23. napján, azaz a Kr. előtti 142. év május 17-ikén nagy pompával vonult Simon Jeruzsálembe (Makkab. I., XIII. fejt. 51.). A szel. aera 172. évében, azaz Simon főpapságának III. évében Elul hó 18-án, vagyis a Kr. előtti 141. év szeptember 24-ikén *néphatározat* útján Simont főpappá, hadvezérré s a zsidók fejedelmévé választották meg (Makkab. I., XIV. 27.). A szel. aera 174. évében [= Simon-féle aera V. éve = Kr. e. 139.] VII. Antiochus (Sidetes) II. Demetrius (Nicator) utóda, »atyái országába« jött (Makkab. I., XV, 10.), de már ezt megelőzően Simonnak küldött egy levelében nemcsak az őt megelőző királyok által adott kiváltságokat erősítette meg, hanem a pénzveretés jogát is Simonra ruházta.

¹⁾ Geschichte des jüd. Volkes im Zeitalter Jesu Christi. II. Aufl. Leipzig 1890, p. 194.

A szöveg így szól (XV. fej. 6.): »*És megengedem neked, hogy országod számára külön érmet veress.*« Ha tehát Simon élt a pénzveretés jogával, úgy az első érme csak a szel. aera 174. = Simon aera V. évében = Kr. e. 139-ben jelenhettek meg s lehetetlen eszerint, hogy az érmeken látható évszámok a Simon-féle aera évei legyenek. Ellenben nincs okunk kétségbe vonni, hogy ezek nem a veretés évének számai, annál is inkább mert ez volt a zsidó éremveretés első esete. S így ט"ש = I. [veretési] év, כ"ש = II. [veretési] év etc. S megmagyarázhatjuk azt is, miért találunk csak az I—IV. évből való darabokat; mert:

I. év	=	a szel. ae. 174. éve	=	Kr. e. 139/8
II. »	=	» » » » 175.	=	» » » 138/7
III. »	=	» » » » 176.	=	» » » 137/6
IV. »	=	» » » » 177.	=	» » » 136/5 = ^{Simon} halálának éve.

Simon »a szel. aera 177. évében a 11. hónapban, azaz Sebat hóban« halt meg (I. Makkab. XVI. 14.), tehát Kr. e. 135 tavaszán. Orgyilkosság áldozata lett.

A Judaea és Syria közötti viszony már ezt megelőzően sem volt barátságosnak mondható. Antiochus ellenfelével, Triphóval szemben elért első sikerei után, máris ellenséges magatartást tanúsított a zsidókkal szemben. A Simonnal kötött egyezményt megsemmisítette s felszólította Simont, hogy Joppe és Gazara városokat, valamint Jeruzsálem várát és az összes, Judaea területén kívül elfoglalt helységeket haladéktalanul adja át. A fegyverek döntöttek s a syr sereg veresége Antiochust még jobban elkéséřítette. Alig tűnt el Simon orgyilkosság következtében a történet színpadáról, Antiochus újra régi követeléseit kezdte hangoztatni s még 135-ben, Hyrkan János, Simon közvetlen utóda I. évében betört Judaeába és elpusztította az országot. Természetes, hogy ily áldatlan politikai viszonyok mellett Jeruzsálemben a pénzveretést is beszüntették. Mindjárt Simon halála után beszüntették a következő (V.) évre szánt érme verését s valószínű, hogy ez a syr király egyenes parancsára történt, ki a függetlenség eme jelét nem akarta tovább tűrni; a netalán már kész érme természetesen nem kerültek forgalomba, s így magyarázható meg, hogy a ránk maradt érmeken miért talál-

ható az I, II, III és IV-es évszám, a következő évszámok azonban nem (az V-jelzéssel eddig csak egy érem ismeretes).

Ezzel azután megszűnnének azok a kétségek is, melyek az által jutottak érvényre, hogy Hyrkan János, Simon utódjának érmei egészen más fajtájúak, mint az előbb említettek. Simon a syr királytól még sokkal függőbbnek érezte magát, sem hogy az ügyis külön engedélylyel vert pénzekre nevét tette volna, nem szólva portraitefejről sem. Fia János azonban, ki a főpapságot és fejedelmi méltóságot már atyjától örökölte, fejedelmi származásának tudatában volt és így a szabad és Syriától független zsidó állam alkotása után, azáltal adott országa függetlenségének kifejezést, hogy érmeiket veretett s főpapi s fejedelmi méltóságának tudatában, rájuk iratta nevét. Ha tehát numismatikai okok alapján kimondott határozottsággal áll az, hogy a nevezett sékel-érmeiket Simon főpap idejében verték, a rajtuk levő évszám azonban *semmi esetre sem lehet a Simon-féle aera évszáma*, hanem az vagy Jeruzsálem valamely városi aerájának, vagy a veretés idejének évszáma lehet csak.

Miután a Simon-féle aera a zsidók syr iga alóli felszabadulásához fűződik (I. Makkab. XIII. 41—42: »170-ben Izrael megszabadult a pogányok igája alól . . .«) és mert Simon I. éve egyszersmind a zsidó szabadság I. éve, ezt az aerát לְנִאֲלָה יִשְׂרָאֵל »ligullath Jisrael« aerájának nevezték. De nem szabad ezzel az aerával kapcsolatba hozni azokat az érmeiket, melyek egyik oldalán a »ligullath Jisrael I. éve« felirat áll, mert ezek egy sokkal későbbi időbe tartoznak, a Hadrianus alatti nagy fölkelés idejébe (= Barkochba-féle felkelés Kr. u. 132—135.), mely alatt a zsidók vezérei *Simon* fejedelem és *Eleazar* pap voltak.¹⁾

Végül még arról az aeráról kell megemlékeznünk, a mely a כְּבִרְיָאָה עִירָם = »*libriath olam*«, avagy לִיצִירָה = »*lijeczirah*« név alatt ismeretes, mert az egyes éveket a »világ teremtése óta« számítják. כִּנְיָן הָעוֹלָם = »*minjan haolam*«-nak is nevezik. Csak jóval később, a második templom pusztulása után vezették

¹⁾ Ezen érmek irodalmára nézve lásd: *Schürer*, Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi. Leipzig 1890, pag. 635—645.

be ezt az aerát s csak évszázadok mulva, a Talmud befejezése után lett általánosan használttá.

De tévedés azt hinni, hogy a Talmud egyáltalában nem emlékszik meg erről az aeráról. A babyloniai Talmudban (*Aboda Sara 9b*) ez az aera kifejezetten meg van említve.

Itt a *második templom elpusztulása után számított 400. év* párhuzamba van állítva a *világteremtési aera 2431. évével*.

Ha tehát *Ideler*¹⁾ azt állítja, hogy a Talmud *erről* (a világteremtési aeráról) *még nem emlékszik meg*, akkor téved, s hasonló tévedésben vannak azok is, a kik ő reá támaszkodva, szintén ezt állítják. A mint azt látjuk, a Talmudban meg van nevezve, tehát a Talmud szerkesztése idején — vagy legalább is már a Kr. u. V. században — ismeretes volt, azonban ebben az időben sem Keleten, sem pedig Nyugaton *nem volt használatban*, azaz *semmiféle köz- vagy magánokiratot nem kelteztek ezen aera szerint*. A jeruzsálemi Talmud kb. Kr. u. 370-ben keletkezett; a »Sepher Jessod Olam« cz. mű a következőket mondja róla: »Jochanan rabbi szerkesztette a jeruzsálemi Talmudot kb. 300 évvel a második templom elpusztítása után.« A babyloniai Talmudra vonatkozólag ugyanaz a szerző arról értesít bennünket, hogy *Ási* rabbi, a mély tudása, nagy jámborsága és szerénysége által kiváló férfiú, a Szurai Akadémia feje, megkezdte a Talmud szerkesztését, feladatát azonban a világaera 4184. (azaz Kr. u. 424.) évében bekövetkezett halála miatt nem fejezhette be; ez csak a 4265. (azaz Kr. u. 505.) évben történt meg, még pedig abban az időben, a mikor *Rabbah bar Jószeif*, az első Achrónim egyike, volt a zsidó tudósok feje. Ez a kelet megegyezik egy ugyanitt előforduló másik adattal, a hol (85a s köv.) ez áll: »316 év mult el azon idő óta, hogy a Mišnah iródott, egészen ennek a Talmudnak a befejezéséig«. A Misnah-t a 3949. (Kr. u. 189.) évben zárták le s így a valóságban 4265—3949. vagy 505—189 = 316.

Annyi tehát bizonyos, hogy a VI. század elején a világaera a zsidóknál még nem honosodott meg. Hogy ez mikor és milyen motívumok mellett történt meg, hogy mi adta az indító okot ezen aera beviteléhez, erre vonatkozólag semmiféle nyomot sem

¹⁾ Handbuch der mathem. u. techn. Chronologie, I. 568.

találunk, az egész nagy héber irodalomban semmi olyant sem tudtunk felkutatni, a mi e tekintetben a kapcsolópontot kimutatná. *Azarja de Rosszi*, a »*Meór énájim*« cz. mű szerzője (egyike a legnagyobb tudású s a legjobb képzettségű rabbinusoknak, a XVI. század második felében működött,¹⁾ művében így nyilatkozik (III. kiadás, Bécs, 1829., 152a s köv.):

»*Annai bizonyos, hogy a zsidók jóval a Gamara lezárása után kezdték csak használni a világteremtés aeráját.*«

Ugyanitt (123b) s köv. olvassuk, hogy :

»*Feltehetjük, hogy a világteremtési aera a mi népünknel minden valószínűség szerint csak Gáon Rabbi Šerira után, tehát kb. 600 évvel ezelőtt kezdődött.*«

Azarja de Rosszi véleménye szerint tehát a X. század végén kezdték csak a világteremtést az időszámítás kiindulási pontjául használni.

Azonban semmi esetre sem lehetett *Gáon Rabbi Šerira* az, — mint azt több chronologus (Idelerrel az élükön) állítja — a ki alatt ezen aera használatba jött, mert ő maga a palaestina *Gáon Rabbi Josef*-hez intézett levelét (v. ö. *Marmorstein*, Über das Gaonat in Palästina)² nem a világaera, hanem a szeleukidaera évei szerint keltezi. Itt ezt olvassuk : "בַּחֹדֶשׁ שֵׁנִי אֲשֶׁר" [a szel. aera]³) 1300. év Ab hó. 13-án = Kr. u. 989 július 18-án.

A Geniza-feliratokban említett datumokból látjuk, hogy a világaera Keleten a XI. század első felében nem volt még használatban, mert még ekkor is nem a világaera, hanem a második templom elpusztulásának az évei szerint kelteztek. Még a Kr. u. 1056. évből származó töredékben is ez a dátum : a templom elpusztulása utáni 987. év Tammuz 13-ika (azaz 1056. június 28.) és nem a világaera éve áll.

¹⁾ A »*Meór Énájim*« a sel. aera 1883. = zsidó világaera 5332. = Kr. u. 1571—72. évben készült.

²⁾ Zeitschrift d. Deutsch. Morgenländ. Ges. 67. köt. 636.

³⁾ *Marmorstein* az "שני" évszámot érthetetlen módon 301-nek veszi s ezt helyezi be = [1]301 ; *Poznánskinak* (ZDMG, 68, 121) teljesen igaza van mikor ezt az olvasást kifogásolja s azon véleményének ad kifejezést, hogy az "שני" csak ezret jelölhet, mint az összes hasonló esetekben és nem egy-et, mint az M. 636. oldalon véli. Akkor annak így kellene írva lenni: "שני"

De a XII. században már általánosan ezt használják. Mi lehetett ezen aera bevezetésének az oka? A »Meór Énájim« szerzője erről így nyilatkozik:

»Mikor az *Achrónim* látták, hogy a görög birodalom aláhanyaglott, s hogy mi nem voltunk többé egy határozott uralomnak az alattvalói, a melynek kizárólagos jóindulatát ki kellett könyörögnünk, hanem állandóan egyik birodalomtól a másikhoz vándoroltunk, elhatározták, hogy elhagyják az évek számításának eddigi módját s az őскеzdehez kapcsolják majd az új aerát, mely Isten uralmát juttatja eszünkbe s melyet minden, még oly hatalmas fejedelem is jónak fog tartani.«

E szavakban bizonyára sok igazság rejlik. Mert ne áltassuk magunkat! Nemcsak a zsidók, hanem a nyugati keresztények is a Kr. u. első századnak az éveit nem egy folytatólagos aera, hanem a császárok vagy a consulok uralkodási évei szerint számították. Még a kereszténység fontos husvéti kánonját is Diocletian évei szerint számították. Dionysius Exiguus apát szakított ezzel legelőször, a mennyiben ő Kr. u. 525-ben bevégzett 95 éves kánonjában az éveket nem Diocletianus, a keresztények borzalmas üldözője után, hanem »ab Incarnatione Domini« számlálta. A mennyiben azonban ő így egy új, az ú. n. keresztény aerának a megteremtője lett, még nagyon sokáig tartott, míg ez az aera a kereszténységnél általánosan használttá lett. Igaz ugyan, hogy a VII. században már Olaszországon kívül is ismert volt, de a hivatalos iratokban még nem használták, miután még mindig az uralkodási évek és indictiók szerint kelteztek. Csak a 742-ben Regensburgban tartott consilium Germanicum actái ezen aera szerint vannak keltezve és az első uralkodó, a ki okleveleken használta, *Nagy Károly* volt. De már utódai alatt mégis csak a régi szokás és mód — uralkodási évek és indictiók — szerint kelteznek és csak *Kövér Károly* számít ismét a keresztény aera évei szerint, míg végül a X. században általános szokássá vált az éveknek ezen aera szerinti számítása. Spanyolországban és Portugáliában ez még később történt, mert itt hosszú időn át egy sajátságos, ú. n. *spanyol* aera szerint kelteztek, még pedig Castiliában a XIV. század végéig, Portugáliában 1420-ig.

De nemcsak Nyugaton érezték egy folytatólagos aera hiányát,

ugyanakkor, a Kr. u. első században, Keleten sem voltak megelégedve azzal a módszerrel, a mely szerint a húsvéti kánonokban az éveket számították. A IV. század végén az ú. n. világ-aerák léptek életbe, melyek közül a legfontosabbak egyike a *Panadorus-é*, a Kr. u. V. század elején élt egyiptomi szerzetesé. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a héber és a samaritanus Pentateuch és a Septuaginta éppen a számadataokban térnek el lényegesen egymástól, s a bibliai chronologia sokkal hézagosabb, sem hogy messzire nyúló feltevések nélkül biztos számokkal dolgozhatnánk. Innen van az, hogy a különböző chronologusok és chronographusok számításainak eredményei, melyeknek egy világaera alapját kellene alkotniok, nagyon eltérnek egymástól. Így száznál jóval több ilyen világ-aerát állítottak fel.

Ily körülmények között mi sem természetesebb, mint hogy a zsidók is kísérletet tettek az évszámítás eddigi módszereinek kiküszöbölésére s oly aerát akartak életbe léptetni, melynek kiindulópontja a világ teremtése lenne. De a mily kevésbé jutottak a keresztény aerák szilárd talajra, épp oly kevésbé tudott meghonosodni a zsidó világaera a kereszténység első századaiban; s ha évszázadokra volt szükség, míg a kereszténységben a Krisztus évei után számító aera elterjedhetett, nem szabad azon csodálkoznunk, hogy a zsidó világaerát, bár a zsidóság tudós vezetői ismerték, nem használta senki sem. Hogy egyik iránynyal se kerüljenek összeütközésbe, a nyilvános okmányokban, a válólevelekben stb., csakis az illető országban szokásos aerákat használták, szóval Keleten a szeleukidák-féle aerát, Nyugaton a fejedelmek uralkodási évei szerint való keltezt. A mint azonban a keresztény népeknél általánosan bevett szokássá vált az éveket Krisztus születése után számítani, a zsidók nem tarthattak többé velük. Okleveleikben és vallásos okmányaikban semmiképpen sem számíthattak a keresztény aera szerint¹⁾ — még azon veszedelem ellenére is, hogy ezzel visszateztést keltenek — és így a világaerához folyamodtak, oly idő-

1) V. ö. *Blau*, Die jüd. Ehescheidung u. der jüd. Scheidungsbrief, II. Strassburg 1912, 54. o.

számításhoz, a mely — ha más alakban is — a régibb keresztény chronographusoknál is szokásos volt.

Igy magyarázható az, hogy miért van az, hogy a zsidó világ-
aera a X. század vége és a XI. század kezdete előtt csaknem ismeretlen, a XII. században azonban már egészen általánosan használják. A keresztény aera is Németországban és Franciaországban csak a X. században válik általánosan szokásossá, Spanyolországban és Portugáliában azonban még sokkal későbbben.

FÜGGELÉK.

Júda és Izrael királyainak chronologiai áttekintése.

Júda	Izrael	Kr. e.	Júda	Izrael	Kr. e.
Rehabeam	1. Jerobeam	1. 953		Baësa	4. 928
»	»	2. 952	Asza	7.	
»	»	3. 951		»	5. 927
»	»	4. 950	»	8.	
»	»	5. 949	»	»	6. 926
»	»	6. 948	»	9.	
»	»	7. 947	»	»	7. 925
»	»	8. 946	»	10.	
»	»	9. 945	»	»	8. 924
»	»	10. 944	»	11.	
»	»	11. 943	»	»	9. 923
»	»	12. 942	»	12.	
»	»	13. 941	»	»	10. 922
»	»	14. 940	»	13.	
»	»	15. 939	»	»	11. 921
»	»	16. 938	»	14.	
»	»	17. 937	»	»	12. 920
»	»	18. 936	»	15.	
Abiam	1.		»	»	13. 919
»	»	19. 935	»	16.	
»	»	20. 934	»	»	14. 918
»	»		»	17.	
»	»		»	»	15. 917
Asza	1.	21. 933	»	18.	
»	»		»	»	16. 916
»	»	22. 932	»	19.	
»	Nadab	1.	»	»	17. 915
»	»	2.	»	20.	
»	»	3. 931	»	»	18. 914
»	Baësa	1.	»	21.	
»	»	2. 930	»	»	19. 913
»	»	3. 929	»	22.	
»	»		»	»	20. 912
»	»		»	23.	
»	»		»	»	21. 911
»	»		»	24.	

Júda	Izrael	Kr. c.	Júda	Izrael	Kr. c.
Asza 25.	Baësa 22.	910	Josafat 8.	Ahab XI. = 13.	886
» 26.	» 23.	909	» 9.	» XII. = 14.	885
» 27.	» 24.	908	» 10.	» XIII. = 15.	884
» 28.	Ela 1.	907	» 11.	» XIV. = 16.	883
» 29.	Zimri (7 nap) -- Tibni 1.; Omri 1.	906	» 12.	» XV. = 17.	882
» 30.	» 2. » 2.	905	» 13.	» XVI. = 18.	881
» 31.	» 3. » 3.	904	» 14.	» XVII. = 19.	880
» 32.	» 4. » 4.	903	» 15.	» XVIII. = 20.	879
» 33.	Omri 5.	902	» 16.	» XIX. = 21.	878
» 34.	» 6.	901	» 17.	» XX. = 22.	877
» 35.	» 7.	900	» 18.	Ahazja 1.	876
» 36.	» 8.	899	» 19.	» 2.	875
» 37.	» 9.	898	» 20.	Joram 1.	874
» 38.	Omri 10. + Ahab 1.	897	» 21.	» 2.	873
» 39.	» 11. + » 2.	896	» 22.	» 3.	872
» 40.	» 12. + » 3.	895	Josafat 23. + Joram 1.	» 4.	871
» 41.	Ahab I. = 3.	894	Josafat 24. + Joram 2.	» 5.	870
Josafat 1.	» II. = 4.	893	Josafat 25. + Joram 3.	» 6.	869
» 2.	» III. = 5.	892	Joram 4.	» 7.	868
» 3.	» IV. = 6.	891	» 5.	» 8.	867
» 4.	» V. = 7.	890	» 6.	» 9.	866
» 5.	» VI. = 8.	889	» 7.	» 10.	865
» 6.	» VII. = 9.	888	Joram 7. + Ahazja 1.	» 11.	864
» 7.	» VIII. = 10.	887	Joram 8. + Ahazja 2.	» 12.	863
	» IX. = 11.			» 13.	
	» X. = 12.			» 14.	

Júda	Izrael	Kr. e.	Júda	Izrael	Kr. e.
Ahazjah	I.			Jehu	26. 838
Athalja	1.	Jehu 1. 863	Jóas	20.	» 27. 837
»	2.	» 2. 862	»	21.	» 28. 836
»	3.	» 3. 861	»	22.	» 29. 835
»	4.	» 4. 860	»	23.	Joáhaz 1. 834
»	5.	» 5. 859	»	24.	» 2. 833
»	6.	» 6. 858	»	25.	» 3. 832
»	7.	» 7. 857	»	26.	» 4. 831
Jóas	1.	» 8. 856	»	27.	» 5. 830
»	2.	» 9. 855	»	28.	» 6. 829
»	3.	» 10. 854	»	29.	» 7. 828
»	4.	» 11. 853	»	30.	» 8. 827
»	5.	» 12. 852	»	31.	» 9. 826
»	6.	» 13. 851	»	32.	» 10. 825
»	7.	» 14. 850	»	33.	» 11. 824
»	8.	» 15. 849	»	34.	» 12. 823
»	9.	» 16. 848	»	35.	» 13. 822
»	10.	» 17. 847	»	36.	» 14. 821
»	11.	» 18. 846	»	37.	Joáhaz 15. + Jóas 1. 820
»	12.	» 19. 845	»	38.	» 16. + » 2. 819
»	13.	» 20. 844	Jóas 39. + Amazia 1.	»	» 17. + » 3. 818
»	14.	» 21. 843	Jóas 40. + Amazia 2.		
»	15.	» 22. 842	Amazia 3.	Jóas	4. 817
»	16.	» 23. 841	»	Jóas 5. + II. Jer. 1.	816
»	17.	» 24. 840	»	» 6. + »	2. 815
»	18.	» 25. 839	»	» 7. + »	3. 814
»	19.		»	»	

Júda	Izrael	Kr. e.	Júda	Izrael	Kr. e.
Amaczia 7.	Joas 8. + II. Jer. 4.	813	Uzia 15.	II. Jer. 30. = XVIII.	787
» 8.	» 9. + » 5.	812	» 16.	» 31. = XIX.	786
» 9.	» 10. + » 6.	811	» 17.	» 32. = XX.	785
» 10.	» 11. + » 7.	810	» 18.	» 33. = XXI.	784
» 11.	» 12. + » 8.	809	» 19.	» 34. = XXII.	783
» 12.	» 13. + » 9.	808	» 20.	» 35. = XXIII.	782
» 13.	» 14. + » 10.	807	» 21.	» 36. = XXIV.	781
» 14.	» 15. + » 11.	806	» 22.	» 37. = XXV.	780
» 15.	» 16. + » 12.	805	» 23.	» 38. = XXVI.	779
» 16.	II. Jer. 13. = I.	804	» 24.	» 39. = XXVII.	778
» 17.	« 14. = II.	803	» 25.	» 40. = XXVIII.	777
» 18.	» 15. = III.	802	» 26.	» 41. = XXIX.	776
Am. 19. + Uzias.	» 16. = IV.	801	» 27.	» 42. = XXX.	775
» 20. + » 2.	» 17. = V.	800	» 28.	» 43. = XXXI.	774
» 21. + » 3.	» 18. = VI.	799	» 29.	» 44. = XXXII.	773
» 22. + » 4.	» 19. = VII.	798	» 30.	» 45. = XXXIII.	772
» 23. + » 5.	» 20. = VIII.	797	» 31.	» 46. = XXXIV.	771
» 24. + » 6.	» 21. = IX.	796	» 32.	» 47. = XXXV.	770
» 25. + » 7.	» 22. = X.	795	» 33.	» 48. = XXXVI.	769
» 26. + » 8.	» 23. = XI.	794	» 34.	» 49. = XXXVII.	768
» 27. + » 9.	» 24. = XII.	793	» 35.	» 50. = XXXVIII.	767
» 28. + » 10.	» 25. = XIII.	792	» 36.	» 51. = XXXIX.	766
» 29. + » 11.	» 26. = XIV.	791	» 37.	» 52. = XL.	765
Uzia 12.	» 27. = XV.	790	» 38.	» 53. = XLI.	764
» 13.	» 28. = XVI.	789	» 39.	Zecharjah (6 hó)	763
» 14.	» 29. = XVII.	788	» 40.	Sallum; Menachem 1.	762

Júda	Izrael	Kr. e.	Júda	Izrael	Kr. e.
Uzia 41.	Menach. 2.	761	Ahaz 12.	Pekach 20. Hosea 1.	731
» 42.	» 3.	760	» 13.	» 2.	730
» 43.	» 4.	759	» 14.	» 3.	729
» 44.	» 5.	758	Ahaz 15. + Hizkia 1.	» 4.	728
» 45.	» 6.	757	» 16. + » 2.	» 5.	727
» 46.	» 7.	756	Hizkia 3.	» 6.	726
» 47.	» 8.	755	» 4.	» 7.	725
» 48.	» 9.	754	IV. Salmanassar Samaria ellen vonul Hizkia 5.	Hosea 8.	724
Uzia 49. + Jotham 1.	» 10.	753	» 6.		723
» 50. + » 2.	» 11. } 752		Samaria eleste		722
» 51. + » 3.	Pekachjai. » 2.	751	Hizkia 7.		721
» 52. + » 4.	Pekach 1. » 2.	750	» 8.		720
Jotham 5. = I.	» 3.	749	» 9.		719
» 6. = II.	» 4.	748	» 10.		718
» 7. = III.	» 5.	747	» 11.		717
» 8. = IV.	» 6.	746	» 12.		716
» 9. = V.	» 7.	745	» 13.		715
» 10. = VI.	» 8.	744	» 14.		714
» 11. = VII.	» 9.	743	Ahaz halála, Hizkia betegsége		713
Joth. 12 = VIII. + Ah. 1.	» 10.	742	Hizkia I. = 15.		712
» 13. = IX. + » 2.	» 11.	741	» II. = 16.		711
» 14. = X. + » 3.	» 12.	740	» III. = 17.		710
» 15. = XI. + » 4.	» 13.	739	» IV. = 18.		709
» 16. = XII. + » 5.	» 14.	738	» V. = 19.		708
» 17. = XIII. + » 6.	» 15.	737	» VI. = 20.		707
» 18. = XIV. + » 7.	» 16.	736	» VII. = 21.		706
» 19. = XV. + » 8.	» 17.	735	» VIII. = 22.		705
» 20. = XVI. + » 9.	(Hosea	734	» IX. = 23.		704
Ahaz (egyedül)	összees- kűvése)		» X. = 24.		703
» 10.	Pekach 18.	733	» XI. = 25.		702
» 11.	» 19.	732	» XII. = 26.		701
			» XIII. = 27.		700
			» XIV. = 28.		
			» XV. = 29.		

Menasse, Júda királya : 699—644
 Amon, » » : 643—641
 Jósia, » » : 640—609
 Joáchaz, » » : 609
 Jojakim, » » : 608—597
 Jojáchin, » » : 597
 Czidkia, » » : 597—587